АЛТЫН КӦЛ

1974 №2



1974

r/3

АЛТЫН-КӦЛ



Б/Н

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӦЛӲГИ, 1974

СБ
А-528

А 0733—035 / М 38 (03) — 74 84—74

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1974 г.

Б. Укачин.

ӦЛӦРГӦ ЈЕТИРЕ ЭМ ДЕ УЗАК

(Кичинек повесть[1])

І

Майну самолетло учуп барадыры. Ого бу ак булуттардың ӱстиле шунгуп бараткан самолеттың кӱӱлежи билдирбейт. Ого јӱрегининг, јӱрӱмининг кӱӱлежи, оны эрежи ле јайнажы, сакыбаган табарулары ла сакып јаткан бурылчыктары, оның ары јанындагы сӱӱнчилер ле кунукчылдар билдирет. Оны бу самолет эмес, а јӱрӱм бойы ак булуттардың ӱстиле, кӧк теңерининг тӱбиле алып бараткан неме ошкош. Самолет учуп јат. Јерде ле теңериде јаан, учы-кыйузы јок јӱрӱм ӧдӱп јат. Ол јаан јӱрӱмниң ортозыла Майнуның јеңил эмес салымының кылдаң да чичкечек чийӱзи оролыжып сала берген. Оның бойының сӧзиле болзо, бу јӱрӱмде Майнуның ал соготон «максимумдар» ас эмес... Је эмди самолет учат. Оның кӱчтӱ кӱӱзиле кожо јӱрӱм кемнең де јӧби ле камааны јогынаң Майнуның алдына кенетийин тургускан кӧп тоолу сурактары база айланыжат...

Майнуның айылдажы ла эң јуук нӧкӧри — Багыр. Олор экӱ јажыт уулчактар. Шак ла ол удап калган бир кӱнге јетире олордың ортозынаң суу ӧдӧ акпас нӧкӧрлӧр болгон. Ойнозо — кожо, ӧркӧлӧзӧ — кожо, бозуга барза, база кожо.

Је бат бир катап, 1943 јылдың јайында, кидим ле ӧлӧң чабын туштa, Майну ла Багыр тышкары сака ойногылап, тобрак-тозынга бороргон, торт ло билинер-билинбес јӱгӱргилеп турарда, олордың јаңына бир солдат базып келген. Уулчактар ойынын токтодып, экилези тура тӱшкендер.

Гимнастерказына тагып алган јаңыс медаль ла кандый да значок-тары кӱнге јалтыражып, бажын сол ийнине чала кыйын келтейтип, сок јаңыс кӧзиле ол ӱстинең төмӧн кӧрӱп турган. Оның сол кӧзининг јыкпыктары чала јумулып, орозы дӧӧн оңкойо тӱжӱп калганын уулчактар јастыра албады. Анайда ок бу келген солдат сӱрекей узун кижи болгоны уулчактардың кӧзинең база кыйбады. Анчадала оның сопокторының конычтары сӱрекей узун, байла, оноң улам эки буды торт ло јер кемјийтен айры кулаш ошкош билдирген. Оның кичинек кара бажы кайда да анда, теңерининг тӱбинде, немедий.

Чачы кыска, колдоры узун ла кандый да тӱс. А чырайы эрӱ, јымжак. Јаңыс ла ол бир јумук кӧзи эмеш эп јок, кандый да коркымчылу неме

---

[1] Альманахка салар эдип, автордың эмеш кыскартканыла кепке базылып јат.

ошкош. Көстиҥ сырағай ла учынаҥ кӱлагына јетире эрелип барган сорбы бар. А оноҥ өскөзи — кижидий ле кижи. Медальду, јӱзӱн-башка јараш значокторлу солдат. Ол унчукпай кӱлӱмзиренип турала, олордоҥ сураган:

— Слер экӱниҥ кажыгардыҥ ады Багыр?..

— Оныҥ — деп, Майну арык ээгиле коштойында турган нөкөрине кекиген.

— Балам, Багыр! — деген бойынча, байагы солдат узун конычту сопогыла тап эдип, эки бе, бир бе алтайла, Багырды ала койып, јеп-јеҥилчек өрө көдӱрип, оноҥ ойто јабызадып, эки колыла төжине јаба кучактап, уулчактыҥ тумчугында чимирикти, оныҥ јӱзин төмөн јолдолгон кирди ле терди керекке албай, аайы-бажы јок окшой берген.

Багырды солдат окшоп, эркеледип божоордо, «Мени база саҥ өрө чачып, эркеледер» — деп, Майну ичинде сананган. Је оныҥ иженгени калас болды. Майну тегин јерге иженген, тегин јерге сакыган. Бу келген солдат өскө кемниҥ де эмес, јаҥыс ла Багырдыҥ адазы деп, ол кайдаҥ сессин. Оныҥ сеспези де, билбези де јолду. Өскө кижиниҥ адазы өскө уулчакты кучактабас, окшобос ло эркелетпес деп, Майну база билбеген.

Багырдыҥ адазыныҥ ады Сулатай болгон. Майнуныҥ адазы кайда, ол кем?.. Јок, мындый сурак оныҥ алдына бу өйдө турбаган, көксин өйкөп, көзиниҥ јажын агыспаган. Майнуда эм ӱстине кӱйӱниш те, кӱнӱркеш те јок. Кайдаҥ да бу узун сынду солдат эм јаҥы ла келгелекте, оныҥ нөкөри Багырда база ада јок болгон. Јаҥыс та Багырда эмес, көп балдарда ада јок. Айдарда, Майнуга ада не керек?.. Майнуныҥ энези бар. Оныҥ ады Јыламаш Кыпчакова. Энези эртен тура јаҥыс ак уйын саар. Майну јылу сӱт ичер. Оноҥ энези быштак сыгар. Јылу, буулап јаткан тегерик быштакты тиле кезип, Майнудаҥ сураар:

— Эки колдыҥ быштагы керек пе айса јаҥыс па?

Майну «эки колдыҥ быштагы» — деп айтпас. «Эки колдыҥ» — дезе, энези ийттиҥ тили ошкош чичкечек ле јука быштак кезип берер. Андый быштакты јаҥыс колло тутса, талортозынаҥ сынала, тургуза ла јерге келип тӱжер. Майну јаҥыс колдыҥ быштагы керек деер. Ол тужында энези ого калыҥ быштак кезип берер. Ол бескелӱ, уур. Андый быштакты чайга кожоло, јип алзаҥ, тал тӱшке јетире аштабазыҥ. А тал тӱш киреде энези байа ӧлӧҥ чаап барар бажында артырып койгон быштакла Майну ажанар. Энгирде энези једип келер. Катап ла ак уйды саар. Је јаҥыс ла тӱште оныҥ бозузын кетеп турар керек. Оноҥ башка эмип койзо, сӱт те јок, быштак та јок. Быштак јок артатаны јаан неме эмес. А бот соорызына ачу-корон чактырмалу корбо тал ойнойтоны кайда. Корбо тал јаҥыс та Майнуныҥ соорызына ойноп турган эмес. Бойыныҥ Јееренегин эмистирип койзо, јанында јаткан Багырдыҥ да кыйгызы чӧйиле беретен эмей.

Багыр ла Майну бу ла мынчага јетире тўнгей уулчактар болгон. Је эмди кенетийин ле керектинг аайы чала кубула берди.

— А сен кемнинг уулы? — деп, Багырды јерге тўжўрип јадала, Сулатай кичинек јыпшык көстөринин учыла имдей салып, Майнудан сураган. Майну бойы да билбес: та неден уйалган, та неден јалтанган. Ол көнкөрө көрўп, кирлў буттарын ары-бери кыймыктадып, чимиригин улам сайын тескери тартынып, унчукпай бararда, Багыр тылбырады:

— Кылјодоныг адазы јок... Кылјодо — мениг нөкөрим...

— Э-э, сениг нөкөриг кандый саг башка атту! — деп, Багырдыг адазы каткырды. — А Кылјодоныг энези кем?..

Бу ла өйдө Майну кенете айлана соккон бойынча бойыныг айлы јаар кайа көрўп, кайа көрўп, јўгўре берди. Оног анча-мынча ырап алала, токтой тўжўп, Багыр ла оныг адазы јаар бурылып, кыйгырды:

— Багыр төгўндеп јат! Ол... ол төгўнчи!..

— Не деп төгўндеп ийди?.. Сен төгўн айткаң ба, балам? —деп, солдат бирде уулына, бирде Майнуга көрўп, ол ло бир јалакай кўлўмјизин токтотпой турат.

— Мениг адым Кылјодо эмес! — деп, Майну бойыныг чадырыныг эжигинег кыйгырган. — Мениг адым Майну...

— Бат кандый!.. А сенинг адаг кем? — деп, солдат катап сонуркады.

Је уулчак нени айдарын билбей, неден де коркыган, айса нени де бедреп турган чылап, ары-бери ајыктанып, солуктап турала, «Мен эмди Багырла кожо качан да ойнобозым!» — деп чертенеле, чадырына кире конды.

Майну ўп-ўрпек чачту, катыма сөөктў уулчак болгон. Оныг чачын улус торт ло аттыг јал-куйругы ошкош дежетен. Чек јатпас. Атырайыжып калган. Јодолоры чичкечек. Шак оныг учун Кайруныг балдары Майнуны «Кылјодо» деп чололоп алгандар. Майну бўгўнге јегире «Кылјодо» деген сөскө бир де ачынбайтан.

— Кылјодо, кажык ойноп барарыг ба? — деп, айлына уулчактар келгенде, ол мойношпойтон.

— Кылјодо, бозу көрдиг бе?.. Кылјодо, көжнөлөп баралык — дегенде, Майну база ачынбайтан. Майну бойыныг чоло ады јабыс, јаман деп бу кўнге јетире качан да сананбаган. Ол јаңыс та бойыныг ады керегинде эмес, јок, көп немелер керегинде мыныг алдында сананбаган.

Шак ол кўн, Майну ла Багыр бойлорыныг айылдарыныг ортозында сака ойногылап јадарда, узун сынду солдат келбеген болзо, Майну узак-узак јылдарга «Кылјодо» ло бойы артар эди. Айса болзо, адазы керегинде качалангду сурак та оны бу јажына кыйнабас эди.

Је ол кўнди Майну качан да ундыбас. Ол 1943 јылдыг јайы кидим ле өлөң чабын ай болгон. Кўн айас, талтўш. Майну ла Багырдыг энелери өлөң чаап баргандар. Бригададаг туку айла энгирде јанар...

Је ол кўн энгирде Майнуныҥ энези эжиктеҥ кирген бе, јок по, бўрўҥкий айылдыҥ ичинде јўк ле кызарып јаткан оттыҥ айагынаҥ, кандый да өчөмик сом чылап, уулчагы тура јўгўрип келеле, кенетийин мынайда сураган:

— Эне, мениҥ адам кайда?!..

Јыламашты кем де өнөтийин чочыдып па айса согуп па ийген чилеп, колындагы ээрин ычкынып, «Бу неме тийт!» — дейле, ўн-табыш јок тура калган.

— Мениҥ адам кайда? — деп, Майнуныҥ ўни ўзўле берердиҥ кажы јанында катап ла ёдўҥи тыркырады.

— Јўўлбе, балам, отты ичкери сал — дейле, энези эмеш токунап, ичкери базайын деерде, уулы катап ла ўзелетти:

— Багырдыҥ адазы јанып келген. Мен бодогом, ол мени база кучактай алып, теҥериниҥ тўбине јетире кол бажына ал чыгар деп, а ол дезе... — Майну кенетийин јўгўргенче келеле, энезин кучактай алып, јўзин оныҥ тёжине ары-бери јыжып, узак мыжылдап, көзинеҥ бойы ла тёгўлип турган изў јашты токтодып болбой сураган: — Эне, мениҥ адам база солдат па?.. Эне, је унчуксаҥ, је айтсаҥ, ол кайда?..

Јыламаш бўгўн бир де олут јогынаҥ иштенген. Колхозто улус ас. Норма јаан. Кўнине 7—8 адыс јер чабар керек. А јерди учетчик кезе кемјип берген. Та ёл, та ёс, оны чабар, божодор керек. Та чалгыла чап, та колыҥла, та тижиҥле јул, је тўҥей ле божот. Божотпозоҥ, сен јеҥў учун эмес, сен «Гитлер учун»... Сениҥ кўчиҥ јетпеген эмес, јок, сен өнөтийин эткеҥ...

Јыламашка эмди ле айылдаҥ ойто чыгып, јаҥыс ак уйын саар керек. Оноҥ сўт, чай кайнадар. Оноҥ уулыла кожо ажанып алала, кўп ле јадар, амыраар, уйуктаар, уйуктаар... Ого өскө не де керек јок, куучындажар да, сананар да кўўни јок.

— Кандый ада? — деп, кенетийин Јыламаш соок ўниле кўрт этти. Оноҥ та нениҥ де учун ыйлай согуп, «Бу не јўрўм, бу не шыра! — деп, кандый да ёдўҥи, шыркырууш ла кезем кыйгырып, Майнуныҥ соорызына тарый-тарый алакандап, «Эмди ада некейдиҥ бе, эмди јўрегиме корон урадыҥ ба!» — деп кезедип, оттыҥ айагында тоголонып јаткан уулын ол ло јерине артырып, кайа да көрбөй, эжикти јырс чачып, орой до болзо, ак уйын саарга, сабады каҥырап, сала берди...

II

Ол өйдөҥ бери 30 јыл өткөн. Майну эмди одус алты јашту. Беш баланыҥ адазы. Бу өйгө јетире Майнуга адазы керегинде кем де, нени де база катап айтпаган. Ол јаш тужында болгон учуралды, Багырдыҥ солдат адазы јанып келер кўн Майнуны энези сабаганын, кичинек уулчактыҥ алдына баштап ла бойыныҥ адазы керегинде саҥ башка уур, керек дезе јажытту сурак тура бергенин ол канайып ундыыр?..

Јартын айдар болзо, шак ол күннең бери «ада» деп сөс Майнуның эң јуук нөкөри эмес, эң јаан түбеги ле өштүзи боло берген. Солун улус: «Сен кемниң уулы, адаң кем?» — деп сураарынаң ол ажындыра ла качып турар. Майнуның база бир өштүзи «сөөк» деп сөс болгон. Нениң учун дезе улус онон: «Сенинг адаң кем?» — деп сураза, кыйалта јогынаң сөөгин база сураар. Канайдар, алтай улустың јаңы андый. Ончозының оозын туй тудуп болбозың. Оның ордына солун кижи түшкен айылга кирбезе, барбаза торт.

Майнуның элдең ле озо бектең бек билип алганы — јуудаң јанып келген Сулатай деп солдат јаңыс Багырдың адазы. Ол өскө кемди де эмес, а јаңыс Багырды «балам» деп айдар. Јаңыс оны саң өрө бийик чачып, эр кижиниң «уулым» деп, эң кару сөзиле эркеледер.

Экинчиде билип алганы — Сулатайдың ол јараш фуражказын Майну эмес, јаңыс ла Багыр кийер аргалу. А фуражка, чындап та, јараш! Мангдайында кып-кызыл чолмонду. Салкынду күн болзо, оның кандый да салдырга ошкош буузын Багыр ээгининг алдын кечире түжүрип ийер. Керек дезе бажынаң оны өскө балдар да ушта тартып болбос. Айла эмди Багырга бачым тийер де уулчак табылбас. Ол Майну эмес ине. Оның эмди адазы бар. Ол јуудаң келген. Ончо улус оны тооп јат. А Майнуда андый да јок. Майнуның јаңыс энези бар. Ол бастыра энелерге түңгей. Јууда болбогон. Фуражка кийбеген, байла, качан да кийбес. Је бастыра энелерден оның башказы — јаңыс кабактары кандый да теп-тегерик, сыраңай ла ай ошкош. Оноң јаактары эмеш башка. Кып-кызыл. Оноң база бир башка немези — Майнуның энези көп каткырбас, јаантайын кунукчылду јүрер.

Оның учун кандый бир келиннинг чырай-чабында эмеш кунукчыл ла билдирзе, «Бу сенің көстөриңе Кыпчак Јыламаштың көлөткөзи кайдаң келди?» — деп, Кайруның улузы сурайтан. Андый, јаантайын кунукчылду кижи јаңыс Майнуның энези, Јыламаш чылап... А оноң башка бастыра ла энелер ошкош. Өлөң чаап, ак уйын саап билер. Кезикте аркага јүреле, кандый да ödүңги, өскүс үниле ачу-ачу этире кожоңдоп турар. Майну энезининг үнин качан да јастыра албас:

Балалу күүктиң үни ачу,
Башка ла бүткен куш эмей.
Барган көөркий биске ачу,
Ичке ле ачу ол эмей.

Өскүс күүктиң үни ачу,
Өткүре ле ачу таңма эмей.
Өлгөн көөркий биске ачу,
Ичке ле ачу ол эмей.

Багырдың кылык-јаңы адазы ла келгели чек кубулган. Ого түңгей болорго Майнудаң да өскө балдарга күч. Багыр эмди јаңыс ла адазы-

ның фуражказын кийгениле аңыланып туру деп пе?.. Јо-ок! Ол кезикте адазының јуучыл медальдарын да тагынар. Јап-јалбак кайыш курын да курчанар... Јок, ого тўңей болорго, чындап та, јеңил эмес...

Је андый да болзо, бир катап мындый керек болгон. Оны айтпаска болбос. Шак ол кўн Майнуның ады «Кылјодо» эмес, ойто Майну болуп, бойына бурылган. А кижиге бойының адын јуулап алатаны тегиндў эмес. Оны Майнудаң артык, байла, Кайруда кем де билбес болор.

Багырдың адазының аракыдап, айылдап та јўргенин Майну көрбөгөн. Оның келгени кандый да тал-табыш јогынаң ёдўп калган. Байла, јуудаң јанып келген солдатты ол кату јылдарда кўндўлеер, уткыыр ёй дё, арга да улуста јок болгон болор.

Багырдың адазы улай ла кузницада кўнкўлдеп, нени де эдип, узанып јадатан. Је Майну оның узанып јаткан јерине чек барбайтан. Багырла кожо барза, ол катап ла уулын эркеледер, а Майнуга ајару этпес. Јо-ок, Майну эмди билер. Багыр кузницага бойы, јаңыскан барзын. Олордың эркеледишкенин ого көргөнчө, көрбөзө торт.

— Кылјодо, кажык ойноп барак — деп, Майнуның айлына бир кўн база ла Багыр келген. Айылда өскө кем де јок. Уулчактардың энелери база ла иште. А јуудаң јаңы јанып келген солдат, Багырдың адазы Сулатай, та Оңдой јаар военкоматка тўшкен, та өскө керегине барган — уулчактар 'билбес. Айса болзо, адазы кайда барганын Багыр билер. Је Майнуның ондо кереги јок. Өскө кижиниң адазы барза — барып, келзе — келип ле јаткай...

Је бат, «Кылјодо, кажык ойноок» — деп, Багыр једе ле конгон.

— Кем дединг, мен кем? — деген бойынча, Майну. Багырдың ач мыкынынаң ала койып, јыга баскан. Оноң ары керек коркушту тўрген барган.

— Ме, сеге «Кылјодо», ме, сеге, бражка, ме, сеге медаль! — деп, кыйгырып, Майну нөкөрин јудруктап, токпоктой берген. — А-а, сен адалу, сен медальду... Керек болзо, ме, ме, ме!.. База керек пе, ме, ал, ме, ји, ме!..

Багырдың сыны Майнудаң билер-билдирбес узун, оборы да јаан. Азыйда кажык блаажып эмезе тегин де кўрешкенде, Багыр эркидеп ийетен. Је бўгўн Майнула та не болгон — бойы да билбес. Ол бир ле билинип келзе, Багырды айра минип алган отурды. Ого мындый кўч кенетийин кайдаң келген?.. Јок, онызын Майну билбес. Айса болзо, Майнуда ада јок, оның учун ол бөкө болор бо? Адазы јок кижиге боду, јабыс болорго, байла, сыраңай да јарабас. Мындый шўўлтени Майнуга кем де айдып бербеген. Андый шўўлте ого кайдаң да бойы, кенете келген...

Багырла согушкан кўн Майну айлына кирип болбой, караңуй кажаганның толугына узак јажынган. Канайып јанар, канайып эжикти

ачар?.. Эмди ўйге кирип ле барза, энези удура кыйгырып чыгар, белетеп койгон корбо тал, байла, энезинин колында болор...

Мынайып, кирер-барар јерин таппай, санаазынын бажына чыкпай турганча, кенетийин кажаганнын эжигинде кеминин де алтамынын «кўлўрт, кўлўрт» эткени угулган. Оноң энезининң азыйдаазынаң чик јок башка, кандый да јылу, кандый да эрке ўни угулды:

— Майну, балам, сен мында ба?..

Энези ого алдында мындый јылу сöстöрди качан да айтпаган. Майнуның јўреги типилдеп, аланг кайкап, тыныжын бадырып болбой турды.

— Майну, балам, коркыба, бери кел — деп, энези ол ло јымжак, эрке ўниле табыштанды. — Сен Багырла согушкаң ба, алдырбас, балам... Нöкöр улустың ортозында не ле болуп турбай... Кел, балам, бери... Је чаптыртып кел, балам... Мен баламды сокпозым... Тьфук, мен баламды не соготом, бир де сокпозым...

Ол туштa энези сўмеленип турган болор деп, Майну бодогон. Јок, Јыламаш сўмеленбеген, чын айткан эмтир. Ол уулын чыбыктабаган. Ого карын эрке, карын јалакай болгон. Јаңыс туку тўнде, уйуктаарга орынга јаткан кийнинде, Майнуны эркеледип, белин, соорызын кату ла торзокту алаканыла сыймап јадала, араайынаң сураган:

— Балам, сен Багыр нöкöрингди не соккоң?..

Энезининң мындый эрке, мындый бўдўмјилў ўнине Майнуның каруу бербес аргазы јок болгон:

— Багыр бойының адазыла мактанып јат, а мениң адам кайда, эне?

Энези уулының сурагына каруу бербей, кенетийин көңкöрö јадып, кöкси селеңдеп, öксöп-öксöп ыйлай берген...

Майну узак уйуктап болбой јадала, энезининң чачын, јўзин бöйының изў ле эрке алаканыла сыймап, та ненің де учун мынайда айткан:

— Эне, мен эмди Багырды качан да сокпозым!.. Уктың ба, качан да сокпозым...

— Сокпо, балам, сокпо... Ол сениң... — деп, энези та нени де айдарга јадала, кенетийин токтоп, унчукпай бararда, Майну сураган:

— Ол мениң эң јуук нöкöрим бе, эне?..

— Эйе... Је эмди сен Багырды сокпой јўр, балам, — Јыламаш кандый да сöсти чыгара айдып болбой, туйуксынып, оноң, та неге де менгеген чилеп, уулчагының јаагына ойто ло изў шымыранды: — Сен Багырды сокпо, балам... Оның адазы ойто јууга јўре берген...

Мындый солунга Майну коркушту сўўнген: «Кандый јакшы! Эмди бис ойто ло тўңей. Экилебисте ада јок...» Је андый да болзо, энезинең сураган:

— А Багырдың адазы ойто не барган? Мында курсак коомой бо?..

— Јо-ок, балам, — деп, энези јартаган, — ол ойто јууга барган не...

— Јуулажарга ўренип калган ба, эне?..

— Эйе... Байла, андый туру...

III

Оноң бери 30 јыл өткөн. Эмди Майну одус алты јашту. Самолет шуулап барып ла јат, барып ла јат. Майну мының алдында бир де катап Москвада болбогон. Бир канча частың бажында самолет оны Домодедово деп аэропортко јетирер. А оноң ары?.. Оноң ары Майну подполковник Иван Петрович Карасевты бедреп, онын айлына барар. Адрести ол «Алтайдың Чолмоны» областной газеттең алган: Москва, А-55, Новослободский ором, 67 номерлү тура, квартиразы — 199. Бу сөстөрди ол кечеги күннең бери, байла, јүс катап айткан болор. Оның бичиген кичинек ак чаазын јылыйып та калза, је Майну адрести ундыбас. Бу сөстөр оның кулагына эмди кандый да јаңы ла солун кожоң кеберлү шыңырайт... Таң эдин ји, телефонның номери бар болгон болзо, кандый макалу болбос эди! Майну аэропорттоң ло тил јетирип ийер. Айса болзо, Иван Петрович ого бойының машиназыла једе конуп келерден маат јок...

Майну эмди эр темине јеткен.

«Кижи эр темине јеткен кийнинде бойының салымын бойы башкарар, бойы билер учурлу — деп, ол јаңыс катап айткан эмес. — Салы деп саң башка неме бар, уулдар. Эмезе сен — оны, эмезе ол — сени...»

Майнунын салымы... Кемге кандый, је Майну бойының салымы бу күнге јетире ырысту деп бодоп јүрген. Јок, ол салым-јүрүми керегинд сананбаган эмес, сананган. Шак мындый болзын деп, бойы да төзөгө дезе кем јок. А не?.. Мынаң артык не керек!

1959 јылда Майну черүдең шофер болгон право-бичиктү јанып ке ген. Је бу ижинде ол јаан да узак оролышпаган. Бир катап Онгдой б рып јүреле, ойто правозы јок јанып келген.

— Не болгон, Майну? — деп, эң јуук нөкөри, ол өйлөрдө база ч рүдең јанып келген Багыр сонуркаган.

— Правомды чочкого блааттырып ийдим — деп, ол каткырган. Чочко деп мал баалу таңма болтыр ине...

— Кортылдуушты бастырып јада калган ба, Майну?..

— Керек болгон ло — деп, Майну каткырып, оноң ары мынай јартаган. — Карын, орус бабушка, чочконың ээзи, јакшы кижи бо тыр. Мен ого чочкочок учун беженди туда берзем, мен јаар көр тура «Јок» — деди!..

— Төгүн болбой, Майну?! Акчадаң кем мойножотон!..

— «Јок» — деди! «Сен солдат» — дийт, — мен сенең беженди базым — дийт, — чочком јоон чочко, је андый да болзо, мен сенің од ты ла аларым — дийт, — а мынаң ары бир машина одын экелип б уулым, — дийт!..

— Эйе, чочкозын өлтүре бастыртып алала, сени «уулым» деп эр леткен туру. Сүүнгенине јаагынаң окшоп ийбеди бе?..

— Бўтпес болзоң, бўтпе, Багыр, — деп, Майну колын јаңыган, — бот автоинспектор... Јок, мен ого правомды бойым сыйлап ийдим... Қайдар оны...

— А эмди нени эдер? — деп, Багыр сонуркаган.

— Озо баштап бойыма тура тудар. Бир болды ба! Оноң... Је оноң рыгы пландар — максимум. Онызы јаан. Олордың бўдерин-бўтпезин, айла, кудай бойы ла билетен туру.

Багыр Майнуны угуп, ўстине сурак бербеген. Ол Майнуны јаштаң ла јакшы билер. Та нениң де учун олордың јўрўмдериниң јолдоры аантайын коштой ёдўп јат. Сыраңай ла јарышка чыккан аттар: бирўзи ирўзин бойынаң ыраакка божотпоско турган неме ошкош. Экилези аңыс јылда, јаңыс айдың ичинде чыккандар. Экилези алты класс бокодып, оноң ары ўренбей, энелериле кожо колхозто арткан. Оноң экилези ээчий-деечий черўге атангандар. А эмди ойто ло бойының төрөл еринде. Је андый да болзо, бу экў черўге јўргенче, кубулта болбогон еп айдарга болбос. Ол кубулталардың бирўзи бу Қайру јурттың јўрўининиң текши уузын кубулткан. Қайру алдынаң башка колхоз эмес, совозтың фермазы. А экинчи кубулта — ол јаңыс Багырдың салымыла олбулу. Кубулта да эмес, а сўрекей јаан согулта! Багыр черўденг энеининиң сөөгин јуурга келип јўрген. Эмди ол јаңыскан, чокумдап айтса, анып келеле, адазының карган эјезининиң айлында јўрўп јат. Ол эмеенинг ады — Сырга. Эмди туку јетен јашка једип калган. Бойының озогы а болчок туразында јаңыскан ла јуртап јат. Сок јаңыс кызы кижиде. Мынаң он бериште Јоло деп јуртта. Эмегенди кожо јадак дезе, болбос.

— Амырым керек, сениң бала-баркаңла уружар аргам јок — еер. — Болор, бойыңды да шыралап, бутка-колго тургускам.

А Багыр келип, оның айлына јада берерде, эмеген тен сўўне берен: «Јаңыс карындажымның уулын канча јылга улай сакыгам...»

«Эр киндиктў кижи эр темине јеткен кийнинде оның салымы јаңыс ойынаң камаанду» — деп, Майнуның сөзиле, Багыр эмди бойының олында сок јаңыскан артып, салымын бойы төзөп, кузницада иштеп јат.

Кижиниң эң ле јаан ўредўчизи — јўрўм. Ол өткөн јылдарла, јажыа јаш, ченемелинге ченемел кожулып, јаандаганыңла кожо бу сөстөриң чын болгоны там ла илеленип туратан неме эмтир. Бу јанынаң Майуны да алзагар. Оның озо баштап тура тудар деген планы кенетийин е бузулган. Нениң учун? Нениң учун дезе Майну кичинек тужында нези быштак сыкканда, «Сеге јаңыс колдың быштагы керек пе айса ки колдыйы ба?» — дейтенин эмдиге ундыбаган. Јўрўмниң суралтары аза ого јўзўндеш: сен оның јолдорының јўк ле бирўзин бойыңа талап алар учурлу. «Эки колдың быштагыла» тураны белен тудуп болбоың. Ол бойының бу шўўлтезин энезинең јажырбаган. Қыпчакова Јылааш — башту келин. Ол уулының шўўлтезин угуп, каткырала, айткан: Бар ла, балам, ўрен ле. Шопр болгончо, тракторист бол. Тракторист

III

Оноң бери 30 јыл өткөн. Эмди Майну одус алты јашту. Самоле
шуулап барып ла јат, барып ла јат. Майну мыныҥ алдында бир де ката
Москвада болбогон. Бир канча частыҥ бажында самолет оны Домодедо
во деп аэропортко јетирер. А оноҥ ары?.. Оноҥ ары Майну подполко
ник Иван Петрович Карасевты бедреп, онын айлына барар. Адрести о
«Алтайдыҥ Чолмоны» областной газеттеҥ алган: Москва, А-55, Ново
слободский ором, 67 номерлӱ тура, квартиразы — 199. Бу сӧстӧрди о
кечеги кӱннеҥ бери, байла, јӱс катап айткан болор. Онын бичиген к
чинек ак чаазын јылыйып та калза, је Майну адрести ундыбас. Бу сӧ
тӧр онын кулагына эмди кандый да јаҥы ла солун кожоҥ кеберлӱ ш
ıгырайт... Таҥ эдин ји, телефонныҥ номери бар болгон болзо, канды
макалу болбос эди! Майну аэропорттоҥ ло тил јетирип ийер. Айса бо
зо, Иван Петрович ого бойыныҥ машиназыла једе конуп келерде
маат јок...

Майну эмди эр темине јеткен.

«Кижи эр темине јеткен кийнинде бойыныҥ салымын бойы башк
рар, бойы билер учурлу — деп, ол јаҥыс катап айткан эмес. — Сал
деп саҥ башка неме бар, уулдар. Эмезе сен — оны, эмезе ол — сени..

Майнуныҥ салымы... Кемге кандый, је Майну бойыныҥ салым
бу кӱнге јетире ырысту деп бодоп јӱрген. Јок, ол салым-јӱрӱми керегин
сананбаган эмес, сананган. Шак мындый болзын деп, бойы да тӧзӧ
дезе кем јок. А не?.. Мынаҥ артык не керек!

1959 јылда Майну черӱдеҥ шофер болгон право-бичиктӱ јанып ке
ген. Је бу ижинде ол јаан да узак оролышпаган. Бир катап Онгдой б
рып јӱреле, ойто правозы јок јанып келген.

— Не болгон, Майну? — деп, эҥ јуук нӧкӧри, ол ӧйлӧрдӧ база
рӱдеҥ јанып келген Багыр сонуркаган.

— Правомды чочкого блааттырып ийдим — деп, ол каткырган.
Чочко деп мал баалу таҥма болтыр ине...

— Кортылдууштy бастырып јада калгаҥ ба, Майну?..

— Керек болгон ло — деп, Майну каткырып, оноҥ ары мынай
јартаган. — Карын, орус бабушка, чочконыҥ ээзи, јакшы кижи бо
тыр. Мен ого чочкочок учун бежендi туда берзем, мен јаар кӧр тура
«Јок» — деди!..

— Тӧгӱн болбой, Майну?! Акчадаҥ кем мойножотон!..

— «Јок» — деди! «Сен солдат» — дийт, — мен сенеҥ бежендi
базым — дийт, — чочком јоон чочко, је андый да болзо, мен сениҥ од
ты ла аларым — дийт, — а мынаҥ ары бир машина одын экелип б
уулым, — дийт!..

— Эйе, чочкозын ӧлтӱре бастыртып алала, сени «уулым» деп эр
леткен туру. Сӱӱнгенине јаагынаҥ окшоп ийбеди бе?..

— Бўтпес болзоң, бўтпе, Багыр, — деп, Майну колын јаңыган, — а бот автоинспектор... Јок, мен ого правомды бойым сыйлап ийдим... Кайдар оны...

— А эмди нени эдер? — деп, Багыр сонуркаган.

— Озо баштап бойыма тура тудар. Бир болды ба! Оноң... Је оноң арыгы пландар — максимум. Онызы јаан. Олордың бўдерин-бўтпезин, байла, кудай бойы ла билетен туру.

Багыр Майнуны угуп, ўстине сурак бербеген. Ол Майнуны јаштаң ала јакшы билер. Та нениң де учун олордың јўрўмдериниң јолдоры јаантайын коштой ёдўп јат. Сыраңай ла јарышка чыккан аттар: бирўзи бирўзин бойынаң ыраакка божотпоско турган неме ошкош. Экилези јаңыс јылда, јаңыс айдың ичинде чыккандар. Экилези алты класс божодып, оноң ары ўренбей, энелериле кожо колхозто арткан. Оноң экилези ээчий-деечий черўге атангандар. А эмди ойто ло бойының төрөл јеринде. Је андый да болзо, бу экў черўге јўргенче, кубулта болбогон деп айдарга болбос. Ол кубулталарды бирўзи бу Кайру јурттың јўрўминиң текши уузын кубултқан. Кайру алдынаң башка колхоз эмес, совхозтың фермазы. А экинчи кубулта — ол јаңыс Багырдың салымыла колбулу. Кубулта да эмес, а сўрекей јаан согулта! Багыр черўденг энезиниң сөөгин јуурга келип јўрген. Эмди ол јаңыскан, чокумдап айтса, јаңып келеле, адазының карган эјезиниң айлында јўрўп јат. Ол эмеенниң ады — Сырга. Эмди туку јетен јашка једип калган. Бойының озогы ла болчок туразында јаңысқан ла јуртап јат. Сок јаңыс кызы кижиде. Мынаң он бериste Јоло деп јуртта. Эмегенди кожо јадак дезе, болбос.

— Амырым керек, сениң бала-баркаңла уружар аргам јок — деер. — Болор, бойыңды да шыралап, бутка-колго тургускам.

А Багыр келип, оның айлына јада бererде, эмеген тен сўўне берген: «Јаңыс карындажымның уулын канча јылга улай сакыгам...»

«Эр киндиктў кижи эр темине јеткен кийнинде оның салымы јаңыс бойынаң камаанду» — деп, Майнуның сөзиле, Багыр эмди бойының олында сок јаңысқан артып, салымын бойы төзөп, кузницада иштеп јат.

Кижиниң эң ле јаан ўредўчизи — јўрўм. Ол өткөн јылдарла, јажыга јаш, ченемелиңе ченемел кожулып, јаандаганыңла кожо бу сөстөрниң чын болгоны там ла илеленип туратан неме эмтир. Бу јанынаң Майнуны да алзагар. Оның озо баштап тура тудар деген планы кенетийин пе бузулган. Нениң учун? Нениң учун дезе Майну кичинек тужында энези быштак сыкканда, «Сеге јаңыс колдың быштагы керек пе айса эки колдыйы ба?» — дейтенин эмдиге ундыбаган. Јўрўмниң суракtары база ого јўзўндеш: сен оның јолдорының јўк ле бирўзин бойыңа талап алар учурлу. «Эки колдың быштагыла» тураны белен тудуп болбоың. Ол бойының бу шўўлтезин энезинең јажырбаган. Кыпчакова Јылааш — башту келин. Ол уулының шўўлтезин угуп, каткырала, айткан: «Бар ла, балам, ўрен ле. Шопр болгончо, тракторист бол. Тракторист

эмди јурт јерде јаан тоомјылу кижи. Көрзөң, ол Багырды, кузнес болу
јат. Ол чын јолдо, је сен...»

Майну да сокор эмес. Онызын ол бойы көрүп, бойы билип јат. Эмд
не ле кижи элкем-телкем јадар күүндү. Турадаң јаан тура тудар, к
лашка үзеери — одын кулаштаар. А оны тракторист јогынаң, эйе, бел
эдип аларың...

Јаан удабаган. Майну кайда? Ийинде. Трактордың курсына барга
Канайып, кандый капшай?! А не, черүденг келген јиит солдаттың алды
да буудак јок. Оның күүнин совхоз бүдүрер учурлу. Майну эмди ја
эмес. Эр! Бажы да бар, тили де бар.

IV

Чочогоев Багыр ары-бери барбаган. Ол ло темир-терсле уружы
јурттың чала талортозы кирезинде меестиң эдегинде турган кузниц
зында түндү-түштү күңкүлдеп ле јадар. Ол кандый темирди кызыды
оны, бу јердиң улузының сөзиле болзо, бойының «ээлү масказыны
алдына салып, канайып бүктебеди эмеш. Кезикте оның узанып јатк
јерине кирип барзаң, тозын эмес тозын; кижинин јүк ле эки көзи сурк
рап турар.

Јаңыс Кайруның улузы мындый айса өскө јерлерде база мынды
Бу јердиң улузы акту бойының уй малына өлөң эдер болзо, оны азый
чылап, кайда ла чапкан јеринде ууй тудуп, болчоктоп койоло, болорз
ның отурбас.

Бу керекти совхозло кожо табылган деп айдарга јараар. Эмди
калык-јон не-неменинг аай-төөйин чик јок ичкери, ажындыра көрүп ј
Оның төзөлгө-тазылы, байла, ол ло бир «көрүже-көрүже көөш эде
деген кеп сөслө колбулу болор. Оның да учун эмди Кайруның улузы бо
ына белетеген өлөңди как јерге обоолобой, је ле деген јадыктардаң бе
теген чанактардың үстине обоолоп јат. Кышкыда трактөрло сундурт
хелеле, белен ле иле согуп, бүткүлинче тарта беретен тыйрык темир
чанактың бажында. А чанакты эдерге кере карыш кадулар керек.

Је бат бис једижип ле келдис. Керек шак мында. Ол кадуны
трактөрдың чанагының бажына керектү тыйрык темирди кандый
заводто этпей, кандый да магазинде сатпай јат. Бот керек кайда. Л
дый кадуларды Багыр ошкош ус, темир-терсле уружып билер уулд
эдип јат. Оның учун чала күскери, Кайруның улузы акту бойының
лына өлөң эдип баштаган киреде, Багыр јаан байрамда. Бу ла к
зөң — «ойойымдап» койгон дежер. А канайып «ойойымдабас»? Ол ка
учун улус аракыдаң болгой, Багырга арай ла болзо эдинең эт кез
бербей турган да. А онызы «јок» деп айтпас, ичер ле...

— Куда-а-ай, ол Багыр база тың ла эр! — деп, улус оны кайкаж
турар. — Бир шилдиң бөгин ача тартала, ол ло турган јерине тыныш
тынбай, јык берип ийер...

А Майну андый кижи эмес. Ол керегинде Кайруда öскö куучын jўрўп jат.

Майну механизаторлордыҥ Ийиндеги училищезин божодып, кыра ижи jаҥы ла башталып турарда jанып келген.

Jаскыда суулардыҥ тожы кайылып, эки jарат бой-бойлорынаҥ ыражып jат. Шак ла бу öйдö Майну ла Багырдыҥ ортодо база бир туштажу болгон. Бу туштажу эки нököрдиҥ ортодо тегиндў эмес болзо, ол керегинде айтпаза да, кем jок болор эди. Jе шак бу jолугуда олор экўниҥ кылык-jаҥыныҥ ортозында билдирбес сорбуныҥ чийўзи илеленип, эки башка jарыла берген.

Майну бойыныҥ трактарынын салдазына керектў эрешкин эттиртип аларга кузницага келзе, Багырдыҥ тили база ла толголып калган эмтир.

— Эрешкин эмди ле колыҥда болор, Майну — деп, тобрак-тозынга ла кööгö кararган элбек jўзинде jўк ле эки кöзи ле тиштери кажангдап, Багыр оноҥ ары каткырган. — А пол-литр качан болор, а?..

Бу сöстöрди ол, айса болзо, ойын эдип теп ле тегин айда салган. Jе Майнуга jарабаган.

— Бу сен тойбос-канбас кайтканҥ? — деп, Майну чала бойын тудунып айткан. — Кöрöргö jескинчилў...

— Кажы ла кижи ижи учун алып jат — деп, Багыр каткырган. — Сен канайып «максимум» дейдиҥ...

Ониҥ бу «кокуры» Майнуныҥ «ийдине» тийе берген.

— Сен кандый ла немеге кабак урган шилдиҥ тўби ажыра көрўп jадыҥ — деп, Майнуныҥ jыпшык кöстöриниҥ кыйгак кылуузы Багырдыҥ эмеш кокурлу ла эзирик кöстöрине, оноҥ ышка кararган бийик эмес потолоктыҥ алдына jылыйып калгандый чала суйман бажынаҥ ала тозынга бороргон кирзовый сопокторына jетире тайкылып тўшкен. — Jаантайын мынайып jўретен болзоҥ, najым, сен jаан да ыраак jол албазыҥ...

Багыр колында тудунган темирди ирге jаар табышту мергедеп ийеле, эки-ўч оос jöдўлдеп, оноҥ табышту тўкўрип, Майнуны öчöш кўлўмjизиле кыjыкылап турган чылап, ониҥ тöжине тöжиле арай ла тийбей, jууктай базып келген. Олор экилези узун, jаан сööктöрлў болгоны анчадала эмди иле билдирген. Бу экў jака бойдоҥ тудушкан кийнинде «кузница» деп адалып турган бу болчок тураныҥ стенелери эмди ле jемирилип, туш-башка чачыла берер. Jе олор jака бойдоҥ тудушпай, чала тўс ле узун тумчуктарыныҥ сўўризимек баштары бой-бойлорына тийижердиҥ кажы jанында турдылар.

— Мени ыраак бararга туру деп, кандый саҥыскан сеге jетирди? — деп, Багырдыҥ ўнинеҥ öчölгöн эмдиге ле jылыйбайт. — Меге Кайруныҥ да кайыр jолдоры jедер. Бу кузницада мениҥ адам иштеген. А оноҥ... Оноҥ сенийин эмес, бойымдыйын ичип jадым, билдиҥ бе, бойымдыйын!

— Чын, Багыр, сен бойыңды бойың кемирип јадың — деп, Майн өчөгөндү јөпсинип, кандый да кыјыраң күлүмзиренеле, байа керекси келген темирин де албай, трактору јаар базып ийди. — Чын, адаң иш тенген, је аракыга јалданбаган — деп, учында чагып ийди. А Багы барып јаткан кижиниң кийнинең бойының кара кузницазының ачы эжигинең бир эмеш көрүп турала, тап эдип, ичкери базып јүреле, ойт токтой түжүп, «а, кайдалык!» — деп, оң колыла јаңып ийди.

Мыныңкийнинде олордың јолдоры, Кайруның тожы түжүп калга суузының эки јарады чылап, одош-тедеш ödöр болгон. Оның үстине кы ра сүрер иш там көндүгип, Майну бригадаларда конуп, керек дезе а лына да ас келер болгон. Је јиит тракторист керегинде эрмек удабай там тиркиреп, там көңжүп чыккан:

— Öрö, Кайру-Бажында, менің эдегимнең јаан элбек јаланды ке сүрүп таштаган?

— Майну...

—Ба-тааз ын! Башкүн ле кугарып јаткан, а бүгүн јорт келеде көрзöм, бу — тен энтер койгон. А бойы күркүреп ле јат, күркүреп јат. Тен айдадым ине, токтоор салымы јок.

Бүгүн ле Кайруга келген кижи јастыра албас: деремненің сыран ла үстиги бажында, јаан эмес төнгдö, је ле деген крестовый тура те кейип турар.

— Бу кемниң туразы?

— А кемниң болор ол, Майнуның.

— Бат, эр деп неме андый болотон! — деп, кезик улус Майну мактаар. — Јыламаштың јаңыс уулындый болбогон до.

— Майну јерде ийненің сыныгы да јалтырап јатса, айлына ал рар — деп, Багыр оның кылыгын јаратпай, чала шоодып айткан. Је гыр не деп те айтса, Майну оны керекке албай јат. Ол көнү јолго ја ла чыккан. Көргöй, оноң ары не болор эмеш.

Туулардың ортозында турган бу совхозтың фермазының јалаң рын, јартын айдар болзо, Майну јаңыскан да сүрүп койор. Оның эт немези јок. Је сени мен деп ала койгон кийнинде, качан да јана болб Тен чагананың бойы. Јырс ла јапшына берер. Оноң немени бек, чыңд көрүмјилү эдер. Майнуның бойының сöзиле болзо, бу онҷозы он «максимумдарының» табынча колго кирип турганы.

Майну курлаазына јетире јылаңаштанып ийеле, одын јарып эм агаш јандап јатканын көргöн болзогор!

Бу туштa оның эди-каны тен јымжада талкыйла, толгоп кой кайыш ине: тен örö-төмöн јылыжып, чöйилип-чöйилип турар. Ја деп немениң јалбагын, колдорының узунын ла күчтүзин не деп айд Ишке каныгып, чала терлеп келген кийнинде эди-каны јайгы күн алдына тен килтиреп турар. Анчадала талтайа турала, агаш јан јатканын ыраактаң көрзöгöр, эки будының ортозы торт каалга.

бок кирелӱ неме ортозынаҥ тӱк те тийбей өткӱре маҥтай берер. Баш — тенгериде, кол — тизеде. Јаҥыс сӧслӧ айтса — кезер! Је оныҥ сок јаҥыс бойыныҥ оборына келишпес немези — көстӧри. Онызы кандый да кичинек, јаантайын нени де шыкап, кемјип, тӱнгейлеп турган неме ошкош. Туку ла анда, јалаҥ болгон јӱзинде јапшынып калгандый суркурап турар. Та кемди тӧзӧгӧн таҥмазы болбогой.

Майнуныҥ туразы ончо туралардаҥ бийик. Оныҥ андый да болоры јолду. Туку эки метрге јуук сынду кижи 8—9 агаштаҥ салган ботпуш ошкош немеге канайып јадат?

— Мениҥ турамныҥ бийиги — колымды өрӧ сунуп ийзем, потологына сабарларымныҥ бажы бир метр кирези јетпей турзын — деп, оныҥ агаштарын салып турарда, Майну јаҥыс катап айткан эмес. — Андый тураларды мен черӱде јӱрӱп көргӧм. Је Онгдойдыҥ орустарында да андый туралар ас эмес.

Је бот Майну тракторист болуп ӱренеле келген кийнинде бир јылдыҥ бажында тура бӱткен. Кӱс. Өлӧҥ ижи, аш, зелёнка кезери божогон. Бир ле кӱн Майнуныҥ тойы керегинде эрмек-куучын Кайруныҥ ичине тиркирей берген.

— Кыпчак Јыламаштыҥ уулы кемди экелип јат?

— А мынаар бу Моҥулдай өбӧгӧннииҥ јети кызыныҥ бирӱзин ле көстӧп турган уул болгодый.

— Ба-та-а, бу Торкошты Багыр сӧстӧп туру дежерде...

— Је энези, Тана эмеген, Багырдыҥ адын угар да кӱӱни јок. Чирей тебинеле, јаза мойноп ийген деген јок беди...

— Андый болоры јолду. Ол Багыр бойы иш-теҥ-кей, јак-шы уул, је јаҥыс ла ол бир ума јок ичиш деп немези бар болбозын ба...

« Шибегейди таарга јажырып болбозыҥ» — деп, орус кеп сӧс сӱрекей чын айдылган. Анчадала јурт јерде кажы ла эрмек калас өтпӧй јат. Майну ла Багырдыҥ јаҥыс кыска санаазын салганы чын болгон. Бир катап эки уул — эки тайгадый јеткерлер Моҥулдай айлыныҥ эжигинде кап-чыт ла туштажа бериптир. Бӱрӱҥкий энгир турган, јурттыҥ отторы јалт эдип, јаҥы ла кӱйген.

— «Ийт бӧкӧзиле бак блаап јиир» деп, сен керегинде айткан болбос по, Майну? — деп, калаҥы Багыр ак-чегинеҥ айда салган.

— Оны кайдаҥ көрӱп турыҥ? — деп, Майну база тура калбаган. — Та сен мениҥ јолымды кечип тургаҥ, та мен — оны озо баштап көрӧр керек, уул...

— А оны канайып көрӧр, јудруктыҥ кӱчиле бе айса јууган јӧӧжӧниҥ көбиле бе? — деп, Багыр шоодылганду каткырып, чала кезе айткан.

— Сен мени јӧӧжӧлӧ јаантайын не туйуктап јадыҥ а, Багыр? — деп, Майну борто кап ла туткан. — Мен сенеҥ нени блаап алгам, а? Бооро Майну ийненииҥ сынығын да айлына апарар деп айткаҥ, эмди катап ла...

— Сени, Майну, мен өткӱре көрӱп јадым.

— Мен де көстӱ — деп, Майну јолдоҥ јана болбогон. — Сен эр болзоҥ, мен де эр. Сен — эгӱниҥ сыныгы, мен база...

— Је-је айт, Майну, мен угайын — деп, Багыр ченеп, катап ла өчөп каткырган. — Бис экӱниҥ эдек тудушпаганыс чала удап калган эди. Санаага кирет пе, ол ло бир адама атааркап, мени сабаганыҥнаҥ бери көп, сӱрекей көп ӧй ӧдӱп калган.

Майну ол кӱнди ундып койгон. Је Багыр эмди эске алындырып ийерде, 1943 јылдыҥ ол ыраак јайы ойто ло ойгонып, јӱрегиниҥ кандый да бир кыбында кыймыктана берди.

« Чын, мен адазына кӱйӱнгем» — деп ичинде јӧпсинди. Је онын бу санааларын олор экӱниҥ ортозында бӱгӱнги сурак эркидеп, тургуза ла өчӱре базып ийди.

— Багыр, мен сениле эдек тудушпазым — деп, Майну агы-чегин айтты. — Бис эмди јаш эмес. Бистиҥ бӱгӱнги шырабыстыҥ бажына өскӧ эп-аргала чыгар керек...

— А кандый арга бар, айдып бер, мен угайын — деп, Багырдын кыјыкылу ӱни оныҥ эди-канын эрей согуп, јалкын айса электроток чылап, кайда тырлас этти. Андый да болзо, Майну бойын тудунып, нени де сестирбеске албаданды.

— Торкош бойы нени айдар, андый болзын, сен јӧп пӧ?..

— А не, јӧп! — деп, Багыр база бойыныҥ көксин јаба базып, керек дезе кӱлӱмзиренип ийди. — Је качан, канайып кыстыҥ јӧбин угатан, сеге меге оны јартап бер, Майну...

Кайруныҥ ӱстине бойыныҥ суйук мӧҥӱнин көс јетпес ыраактаҥ төгӱп турган айдыҥ јаркыны алдында, Моҥулдай ӧбӧгӧннииҥ туразынын бозом толугыныҥ ары јанынаҥ элбес эдип, олор экӱге удура кем де карангдап, чыга конуп келди.

— Мен ончозын угуп тургам — деп, Торкоштыҥ ӱни кандый да јобош угулды. Эки уул эпјоксынып, је андый да болзо, бир уула кыс јаар көрдилер. — Мен слер экӱге не? — деп, Торкош бир де эмеш кемзинип јогынаҥ айдынат. — Айса, блаажарга мен слерге тынду-јашту кижи эмес, ийтке чачып берген ӧкпӧ бӧ?!

Кӱски бозомныҥ алдында олор ӱчӱ очоктыҥ ӱч будындый турдылар. Јаҥыс ла ортозында јаркындалып кӱйген от јок. Эки је-деген эр бу узун эмес сынду кыстыҥ алдында, сыраҥай ла энезиниҥ алдына кандый да буру эткендий, эмдиге ле ӱн-табыш јогынаҥ уур тыҥгылап турдылар.

Торкоштыҥ јаҥыс сыны кичинек, је сӧс јанынаҥ јана болбос бала. Айла сыны дееристе, онызы да бу айу ошкош эки уулдыҥ алдына анай да билдирип јат. Тоҥ ло јаба карыш деп айткадый, андый ла эргекч матрак неме эмес. Јуп-јуунак, бойыныҥ да эди-каны јука кижи. Је ти јанынаҥ тура калбас. Энезин, Тана эмегенди, тӧзӧгӧн. Оныҥ ӱстине төр јылга улай культураныҥ Барнаулдагы училищезинде ӱренип, оны кан дый бичик кычырбады деп...

— Эмдиги өйдө кыстың салымы — деп, Торкош токтоныкпай, оноң ары айдынат, — эмдиги өйдө кыстың салымы аттаң да, ада-эненің де табынаң камааны јок...

— А ненің учун аттаң? — деп, тоң өткүре узак унчукпай турарынаң эпјоксынып, Багыр тың сонуркап турган кижи болуп, өнөтийин ле каткырып, карманынаң «Беломор» чыгарып, серенгкени јалтырт чагып ийди. — Айса, Майну ла мени айгырлар деп айдып болбой салала, аттар дегенің бу ба?

Сакыбаган јанынаң Торкош база каткырып ийди:

— Је онызы, Багыр, сенің бойыңның көөрөмің туру, мен чын ат керегинде, јүгүрүк ат керегинде айдадым — деп, Торкош јалт эткен каткызын токтодып, ойто чала санангандү ла токуналу эрмектенди.

— Казахтардың канча ла кинозынаң көрдим: кыс атка минеле, ары болуп чабар, а кийнинең сүрүжип, кажы уул оны озо једип тудар — кыс оның мөри... Мен бодозом, мындый «сүүш» кыстаң да, уулдаң да камаанду эмес, а кемниң ады јүгүрүк, бот оноң ончозы камаанду...

— Је андый болзо — деп, катап ла Багыр эрмектенди, — бис угарга турус...

Майну чындап та бурулу неме чилеп, ары-бери јайканып, улу тынып ийеле, учында айтты:

— Торкош, кандый да уйатту, эп јок неме болуп калды ошкош...

— А ненің учун?! — деп, кыс ийиндерин эки кулагына јетире көдүрип, оноң ойто табынча јабызадып, — карын да, ак-чек куучын өдүп јат — деди.

— Је андый болзо — деп, Майну чыданыкпай, эди-канына изү јайылып, оноң ары нени де айдарга јадарда, Торкош озолоп ийди:

— Багыр, мен сеге канча ла катап айткам: бис экүниң ортобыста не де болбогон, не де болбос деп... А сен, Майну, — Торкош эки колыла, јаш бала чылап, јүзин јаба тудунып, айлана соккон бойынча, јанында турган туразы јаар јүгүре берди.

Олордың бу «туштажузы» бойлорының ла ортозында артып калган. Је эки уул айрылыжып, эки јара барардың алдында Майну сураган:

— Је эмди не, нени айдарың?..

Багыр та ачынганын јажырып, та эмеш калаңызына салдырып, эшнеме керексинбей, айса Майнуга чын ла чаптык этпес деген, је кайа болуп јадала, мынайда каткырган:

— Мен бодозом, бистиң јердиң улузы чын кожоңдогон, санаага кирет пе, најым? — Је анчадала бу «најым» деген сөстөң Багырдың үнинең өчтиң ле күнүркештиң кыйгагы угулган. — Санаага кирет пе, мындый кожоң: «Теңериде бир јылдыс, көс јеткежин, кол јетпес, телекейде бир көөркий, санаа јетсе, салым јок...» — Оноң бастыра көксинең уур тынып, колындагы өчүп калган папиростың учын јерге мергедеп, тоңдок јерге кирзовый сопокторыла күлүреде алтап сала берген.

— Мен де көстӱ — деп, Майну јолдоҥ јана болбогон. — Сен эр болзоҥ, мен де эр. Сен — эгӱниҥ сыныгы, мен база...

— Је-је айт, Майну, мен уғайын — деп, Багыр ченеп, катап ла өчөп каткырган. — Бис экӱниҥ эдек тудушпаганыс чала удап калган эди. Санаанға кирет пе, ол ло бир адама атааркап, мени сабаганынғнаҥ бери көп, сӱрекей көп өй ӧдӱп калган.

Майну ол кӱнди ундып койгон. Је Багыр эмди эске алындырып ийерде, 1943 јылдыҥ ол ыраак јайы ойто ло ойгонып, јӱрегиниҥ кандый да бир кыбында кыймыктана берди.

« Чын, мен адазына кӱйӱнгем» — деп ичинде јӧпсинди. Је оныҥ бу санааларын олор экӱниҥ ортозында бӱгӱнги сурак эркидеп, тургуза ла өчӱре базып ийди.

— Багыр, мен сениле эдек тудушпазым — деп, Майну агы-чегин айтты. — Бис эмди јаш эмес. Бистиҥ бӱгӱнги шырабыстыҥ бажына өскӧ эп-аргала чыгар керек...

— А кандый арга бар, айдып бер, мен угайын — деп, Багырдын кыјыкылу ӱни оныҥ эди-канын эрей согуп, јалкын айса электротон чылап, кайда тырлас этти. Андый да болзо, Майну бойын тудунып, нени де сестирбеске албаданды.

— Торкош бойы нени айдар, андый болзын, сен јӧп пӧ?..

— А не, јӧп! — деп, Багыр база бойыныҥ көксин јаба базып, кере дезе кӱлӱмзиренип ийди. — Је качан, канайып кыстыҥ јӧбин угатан, семеге оны јартап бер, Майну...

Кайруныҥ ӱстине бойыныҥ суйук мӧҥӱнин көс јетпес ыраактаҥ төгӱп турган айдыҥ јаркыны алдында, Моҥулдай өбөгөниҥ туразыны бозом толугыныҥ ары јанынаҥ элбес эдип, олор экӱге удура кем д карағдап, чыга конуп келди.

— Мен ончозын угуп тургам — деп, Торкоштыҥ ӱни кандый да јо бөш угулды. Эки уул эпјоксынып, је андый да болзо, бир уула кыс јаа көрдилер. — Мен слер экӱге не? — деп, Торкош бир де эмеш кемзинип јогынаҥ айдынат. — Айса, блаажарга мен слерге тынду-јашту кижи эмес, ийтке чачып берген өкпӧ бӧ?!

Кӱски бозомныҥ алдында олор ӱчӱ очоктыҥ ӱч будындый турдылар. Јаҥыс ла ортозында јаркындалып кӱйген от јок. Эки је-деген эр бу узу эмес сынду кыстыҥ алдында, сыраҥай ла энезиниҥ алдына кандый д буру эткендий, эмдиге ле ӱн-табыш јогынаҥ уур тынгылап турдылар.

Торкоштыҥ јаҥыс сыны кичинек, је сӧс јанынаҥ јана болбос бала Айла сыны дееристе, онызы да бу айу ошкош эки уулдыҥ алдына анаи да билдирип јат. Тоҥ ло јаба карыш деп айткадый, андый ла эргекч матрак неме эмес. Јуп-јуунак, бойыныҥ да эди-каны јука кижи. Је ти јанынаҥ тура калбас. Энезин, Тана эмегенди, төзӧгӧн. Оныҥ ӱстине төр јылга улай культураныҥ Барнаулдагы училищезинде ӱренип, оны ка дый бичик кычырбады деп...

— Эмдиги өйдө кыстың салымы — деп, Торкош токтоныкпай, оноң ары айдынат, — эмдиги өйдө кыстың салымы аттаң да, ада-эненинг де табынаң камааны јок...

— А ненинг учун аттаң? — деп, тоң өткүре узак унчукпай турарынаң эпјоксынып, Багыр тың сонуркап турган кижи болуп, өнөтийин ле каткырып, карманынаң «Беломор» чыгарып, серењкени јалтырт чагып ийди. — Айса, Майну ла мени айгырлар деп айдып болбой салала, аттар дегенинг бу ба?

Сакыбаган јанынаң Торкош база каткырып ийди:

— Је онызы, Багыр, сенинг бойыңгның көөрөминг туру, мен чын ат керегинде, јүгүрүк ат керегинде айдадым — деп, Торкош јалт эткен каткызын токтодып, ойто чала сананганду ла токуналу эрмектенди.

— Казахтардың канча ла кинозынаң көрдим: кыс атка минеле, ары болуп чабар, а кийнинең сүрүжип, кажы уул оны озо једип тудар — кыс оның мөри... Мен бодозом, мындый «сүүш» кыстаң да, уулдаң да кама́анду эмес, а кемнинг ады јүгүрүк, бот оноң ончозы камаанду...

— Је андый болзо — деп, катап ла Багыр эрмектенди, — бис угарга турус...

Майну чындап та бурулу неме чилеп, ары-бери јайканып, улу тынып ийеле, учында айтты:

— Торкош, кандый да уйатту, эп јок неме болуп калды ошкош...

— А ненинг учун?! — деп, кыс ийиндерин эки кулагына јетире көдүрип, оноң ойто табынча јабызадып, — карын да, ак-чек куучын өдүп јат — деди.

— Је андый болзо — деп, Майну чыданыкпай, эди-канына изү јайылып, оноң ары нени де айдарга јадарда, Торкош озолоп ийди:

— Багыр, мен сеге канча ла катап айткам: бис экүнинг ортобыста не де болбогон, не де болбос деп... А сен, Майну, — Торкош эки колыла, јаш бала чылап, јүзин јаба тудунып, айлана соккон бойынча, јанында турган туразы јаар јүгүре берди.

Олордың бу «туштажузы» бойлорының ла ортозында артып калган. Је эки уул айрылыжып, эки јара барардың алдында Майну сураган:

— Је эмди не, нени айдарың?..

Багыр та ачынганын јажырып, та эмеш каланғызына салдырып, эш неме керексинбей, айса Майнуга чын ла чаптык этпес деген, је кайа болуп јадала, мынайда каткырган:

— Мен бодозом, бистинг јердинг улузы чын кожоңдогон, санаага кирет пе, најым? — Је анчадала бу «најым» деген сөстөң Багырдың үнинең өчтинг ле күнүркештинг кыйгагы угулган. — Санаага кирет пе, мындый кожоң: «Теңериде бир јылдыс, көс јеткежин, кол јетпес, телекейде бир көөркий, санаа јетсе, салым јок...» — Оноң бастыра көксинең уур тынып, колындагы өчүп калган папиростың учын јерге мергедеп, тоңгдок јерге кирзовый сопокторыла күлүреде алтап сала берген.

Мыныҥ кийнинде Майнуныҥ тойы керегинде куучыннын јалбыжы там көҥжўп, Кайруныҥ эки јанындагы кечўлердеҥ јеп-јеҥилчек кечип ле арташтардаҥ ажып, өскө дө јурттарга јеткен.

— Сен ол Торкоштоҥ нени көргөҥ? — деп, бир кўн уулына Јыламаш айткан. — Айса, бу ак-јарыктыҥ ўстинде өскө кижи табылбай турган ба?.. Улустыҥ куучынын тен угарга да уйатту!

— Укпагар улусты! — деп, Майну айакта чайды јаан ууртап, кезем је кыскарта айткан. — Токтоор аргам јок, Торкош меге сөзин берип койгон.

— А Багыр?! — деп, энези кенетийин селт эткен, — сен ол Багырга килезеҥ. Көөркийдиҥ аракыга бастыртып, ар-кўчи тўжўп јўргенин көрбөйдиҥ бе? Ойндо ононҥ...

Майну удабас болотон тойдыҥ ла изў сўўштиҥ абында ла кўнўр кештиҥ өртинде болгон. Энези «ойндо ононҥ» деп та нени айдарга санаганын керекке албай, колын јаҥып ийген:

— Болор, энем, болор! Сўўшти килемјиле аргадап болбозыҥ...

Энезиниҥ эрмеги анайда ла учына јетпей, ўзўлип калган. База бир эмеш өй өткөн. Јыламаш база канайдатан эди: уул аладым деген, кыз барадым деген. Је, байла, салым андый туру. Јыламаштыҥ јаҥыс уулына Кайруныҥ калык-јоны болужып, бир кўн тойды эдип, Торкош л Майнуны бириктиргилеп койгон.

Ол өйдөҥ бери Кайру јуртта јаҥыдаҥ көп туралар кожулды. Тенгринии алдынаҥ өрө баканактап тургулаган бийик туулардыҥ ортозыл тўшкен чичкечек өзөктиҥ учына чыгар деген чилеп, јаҥы туралар л айылдар јурттыҥ ортозыла барган сок јаҥыс көни јолдыҥ эки-јанылэмди озолу-соҥду чубашкылайт.

Ол өйдөҥ бери Кайруныҥ ўстинде јаркындалган јылдыстардыҥ ор тоҙынаҥ бир канчузы өчўп јоголгон. Олордыҥ өлўмиле кожо бир канч улус, анчадала јаан јаштулары, бойлорыныҥ ўўле-коногына једип, мыҥдагы јаҥжыгула болзо, «ол јер јаар тус бедреп барган». Бу јоктомчыныҥ бирўзи — «Темиркөс» деп чололу Моҥулдай өбөгөн — Торкоштыҥ ононҥ до өскө алты кыстыҥ адазы.

Јок, бу јўрўм деп неме база саҥ ла башка! Кижи тирў туштаонын јаан ла анайып байлабас. Јўзўн-башка чоло ат тапкылаар: «Темиркөс» «Ийткуйрук», «Надо», «Почом» ло ононҥ до өскө. Айла бу мындый чололор коркушту чокум болор. Олордоҥ айрылатаны кўч. Нениҥ учун дезкижининҥ кандый да једикпес-тутагы, кылык-јаҥынын сыраҥай ла аҥылу јери эмезе эрмек-куучынынын теми мындый чоло аттар ажыра јазылјок көрўлип јат.

Моҥулдай өбөгөн көп эрмек айтпас кижи: соок көрўи, терс ле карарып калган отурар. Шак ононҥ улам Кайруныҥ улузы бу өбөгөнд «Сооккөс», је көп сабада «Темиркөс» дежетен. Је «Темиркөс» шак ол кў Торкоштыҥ аракызын ичип, сўрекей омок ло куучынчы болгон деже

— Эң кичинек кызымның эргегине јаан ырыс тўшкен — деп, өбөгөн јажыдын тудуп болбогон. — Майну — јўрўм көргөн көгўстў уул. Адазы јок учун мен ого ада болуп, јаңы туткан айлына отугымнаң от камызып беретем.

— Мыны көргөн улус Моңулдай кызын Майнуга албанла берип јат дежер болбой — деп, Тана өбөгөнине айдарда, ол нени де айтпай, айуның тамаштары ошкош јаан кара алаканыла јаңып ийген. — Мени бу јажыма јетире «Темиркөс» деп чолологылап келди. Оноң не? Менің көстөрим темир болуп калды ба? Јок, мен эң кичинек кызым отуратан јурттың одын бойымның отугымла камызар күүним бар. Айса мен одымды кемге беретем, уул база бар эмес... Јети кыс, эң кичў кызымда күйзин!.. Кызыма, күйўме ырыс болзын...

Ол бойынча Майнуның јаңы айлына отты, чындап та, Моңулдай өбөгөн бойы камыскан: «Күй, күй, одым, күрең сыгын бууры бышсын, капшай күй, капшай күй, одым, кара койдың төжи бышсын...»

Јок, чындап та, ол той-кудалу күн Моңулдай өбөгөн чек ле кубулган. Оныла та не болгон, та канайткан — бастыра Кайруны кайкаткан! Јўрўминде ол јаантайын мындый болгон болзо, улус оны «Темиркөс» деп чололобос то эди.

Моңулдай айлында јаантайын топшуур јадар. Је оны сокконын, кайлаганын укkан ла кижи јок. А Торкош ло Майнуның тойы күн Моңулдай өбөгөн јер-алтайын алкап кайлап та ийген. Оның мындый кайын бу јажына оок-тобыр улус укпаган болор. Ол јаңыс ла бойының јылкы кабырып јўрген јеринде кандый бир мөштиң алдына кара јаңыскан конуп јатканда, кунукчылын чечип, шак мынайда каа-јаа кайлап туратан:

Э-э-э, эй-эй-эй,
Эмил аҕаш бўр ўспес,
Ээлижип өзўп јадар,
Эдил күүги ўн ўспес,
Энкилдеде эдип јадар
Јай Алтайы ла бу эди, —
Э-э-э, эй-эй-эй...

Кижи бойының ўўле-коногы јууктап келгенин бойы сезип ийер дежетен. Ол чын болгодый. Моңулдай өбөгөн эң кичинек кызының тойын өткўрип, байла, бу ок өйдө канча јылдарга ажуларын ажып, јылкы кабырып јорткон тайгаларыла, тоозы јок суулардың кечўлериле эзендешкен болгодый. Је кандый да болзо, ол бойының эң бийик эрчимине, јўрўминиң јиит чагына кенетийин ойто бурылгандый отурган:

Акка ла јеткен ак сўмерлер,
Мөңкў ле бажы да јалтырап,
Корум бойы да козурап,
Эдек бойын да эбирткен,

Ээн ажузын да ажырткан, —
Э јайлазын Алтайымды,
У-у-у, уй-уй, уу-уу-уу...

Айу ла јадар арташту,
Бӧрӱ ле јадар бӧлчӧктӱ,
Э јайлазын Алтайымды...
Айланып акжан ак талайлар
Аржан-кутук эм јадар,
Айландыра ак тайгалар
Курчу-куйак эм турар,
Э јайлазын Алтайымды,
У-у-у, уй-уй-уу-у-у...

Мынайып той өткӧн, мынайып Монгулдай өбӧгӧн бойынын јиит тужына јолуккан. Бу ла. Оноң јаан удабай ла јада калган.

— Өлзӧ, ол Моңгулдай өбӧгӧн чилеп өлӧр керек не — деп, Кайруныҥ каргандары јаҥыс катап айдышкан эмес. — Бала-барказын да јоботпогон, бойы да узак оорып, шыралабаган.

— Эйе, эҥ кичӱ кызыныҥ јыргал-мӧтӧлин көрӱп алган. Оноҥ уйуктаган, ойто турбаган...

Јок, бу јӱрӱм деп неме база саҥ ла башка!

Темдек эдип бу Моңгулдайдыҥ да јӱрӱмин ле өлӱмин алзагар Јӱрӱмниҥ кара кускундары «коҥк-коҥк» эдижип, анда-мында учуп оныҥ эҥ уйатту кара күндерин јарлабаган беди. Моңгулдайдыҥ кыстары ол туштa кичинек, сыраҥай ла јымыртканыҥ кабыгын јаҥы ойо чокыгылап чыккан азатпайлар ошкош болгон. А өй — кату: јууныҥ кийининдеги јылдар. Је бот шак бу туштa, очоктыҥ күлине кирип, тороллоорго једип, бороргылап отурган балдарын көрӱп чыдажып болбой Моңгулдай колхозтыҥ је деген чарын уурдап сойгон...

Өскӧ кижиниҥ кулагы укпазын деп, озогы уурчылардыҥ јаҥыла, ак маҥдайлу кӱреҥ чардыҥ кулагын да кезе согуп, тил болбозын деп, оныҥ тилин де кезип, кӧс көрбӧзин деп, чардыҥ эки кӧзин де уштыйла, ончозын кӧмӧгӧн, ончозын суккан, је тӱҥей ле неме болбогон — эртезинде ле туттуртып алган...

Аралдаҥ Моңгулдайдыҥ сары ийди эт тиштенип, бастыра бойы кан чыгып келерде, улус көргӧн. Тилдеҥ јӱгӱрӱк неме бар эмес. Бу керек тургуза ла Кайруныҥ ичине таркай берген. Оноҥ барала, көрӧр болзо јырс этире базырып койгон ал-камык эт јаткан. Моңгулдай ол туштa јуудаҥ јаҥы јанып келген коммунист, јурттыҥ эҥ иженчилӱ улузынын бирӱзи болгон. Оныҥ сары ийди эмес болзо, бу јаан уйатты эткен кижи ол деп, улус сеспес те эди. Је Моңгулдай чардыҥ эдин бойыныҥ брезент катанчызыла јаап, малтазын анда артырып койгон болгон. А јурт јерде кемде не бар — ончозы билер, ончозы танылу.

Оноҥ Моңгулдайдыҥ јаргызы болгон, оноҥ он јыл тӱрме...

— Јуу-чакка өлбөгөн бойыҥ кайттыҥ, кайттыҥ! — деп, оныҥ эмегени Тана ол туштa ыйлап ла калактап, јети кызыла кожо артып калган.

— Тфук! Бого кижи бронтовик-коммунист деп бүдүп јүретен! — деп, колхоздыҥ парторганизациязыныҥ качызы Мырза өбөгөн база ла ол туштa бастыра улустыҥ алдына айткан. — Бу, байла, јууда да аралаҥып јүрген болор!

Моҥулдай бажын да өрө көдүрбеген.

— Јок, јаҥыс ла анайып бурулабагар, уулдар, — деп, кокурчы Чакылдайдыҥ чала јобожып калган үни угулган. — Мен фронтто оныла кожо јүргем, билерим...

Кыскарта айтса, Моҥулдайдыҥ узун јолдорыныҥ ортозында бат кандый тамы, бат кандый түбек ле уйат болгон. Је ол өйлөрлө кожо чек өчкөн, ундылган. Моҥулдай түрмеденҥ келеле, јаҥы јүрүм баштаган. Онызы ойто ло јылкы малла, тайганыҥ ыраак ла јеткерлү, јаҥыскандык ла аалга јолдорыла өткөн. Алтанынчы јылдарда ойто партияга кирип, ижининҥ де, бойыныҥ да тоомјызы көдүрилген. Айла ого партияга рекомендацияны ол ло парторг — бу Кайру јурттыҥ јонго көргөн аҥару ла ачык-јарык көзи, оныҥ чындык јаргызы — Мырза өбөгөн берген.

Је бат оныҥ да учун бу јүрүм деп неме саҥ башка деп, кижи канайып кайкабас!

Моҥулдай өлгөн. Је оныҥ ол эҥ уйатту, эҥ коркушту јылдарын кем де эске алынбаган. Нениҥ учун? Је, байла, озо ло баштап бойыныҥ уйадын ол бойыныҥ ару териле, аҥару ижиле јунган. Оныҥ кийнинде, кыстары бутка-колго туруп, карын, башту болуп, үредүчи, учетчик, библиотекарь болуп баргандар, күйүлери көптөгөн.

Өбөгөн бойыныҥ ижин бойы ла билип, бойы ла бүдүрип, «Мен көп иштендим» — де деп табыштанбас, «Меге ас келишти» — де деп комудабас. Ол, Майнуга көрө, чек үн, эрмек јок кижи. Оныҥ јүрүминиҥ «теориязы» күйүзиндийине чек келишпес.

Майну айдар: «Эр кижи эр темине јеткен кийнинде оныҥ салымы јаҥыс бойынаҥ камаанду».

А Моҥулдай оныла јөп эмес. «Кижиниҥ јүрүми улустаҥ камаанду» — деп отурар. Былардыҥ кылык-јаҥдары башка да улус болзо, је Майну оныҥ ичине эҥ тыҥ кирген күйүзи. Ол та не андый? Айса болзо, олордыҥ өзөгинде кандый бир тамырдыҥ согулты түҥей болор бо? Кайдаҥ билер оны. Јүрүм — јажыт. Јүрерге, байла, оныҥ да учун јилбүлү.

Моҥулдай өбөгөн јыгылган, Майну бир уулду болгон. Бот ол туштa Кайруныҥ каргандары ого база Моҥулдай деп ат берип, мынайда алкагандар:

— Төс таайы ошкош аҥчы болзын.

Мыны укkан кижи — Моҥулдай бастыра јүрүминде јаҥыс ла аҥдап атка-чууга чыккан, мал да кабырбаган, өскө дө керек этпеген деп бодогодый.

— Төс таайы ошкош кайчы болзын...

А Моңулдай јўрўминде бу Кайруның алдына сок јаңыс катап кайлаган. Оның өскө кайын јаңыс мөштөр лө ээн тайгалар, байла, тыңдаган. Је канайдар, өлгөн кижиниң тоомјызын ла магын тирў тужында ажа конуп түнгей ле болбозың.

Јўрўм байрам эмес, а тартыжу. Кижи — јаантайын ченелтеде. Оның учун бу ак-јарыктың алдында кижиниң калганчы күни түгенип, өчкөн кийнинде тирў улуска кереес болуп оның јаңыс катап эткен јакшы кереги јаркындалатан болор...

Кайруның содон айылдарынаң ла јаңы тураларынаң бийик теңериге јетире ыш чоргып, јўрўм ödöт. Бу кичинек јурттың эски јолдорының кырынаң јаңы јўрўмниң көпөгөш өлөңи корболоп, јастарла кожо јажарат. Ол өлөңди тепсеп, јаңы ўйе бойының кандый да амадуларына, шыраларына ла сўўнчилерине удура базат...

V

— Киш кабакту Торкош деп кызымды мынаар бу кыпчак Јыламаштың баатыр уулы апарды — деп, Моңулдай өбөгөниң ўйи Таңанын айтканынаң бери эмди он јылдаң ажа берди.

Олор экўниң јўрўминде комудал јок. Сўрекей нак, јакшы јуртагылап јат.

— Торкош меге тогус бала чыгарып, олорды ла чыдадып беретен болзо, өскö не де керек јок — деп, Майну јажыт јогынаң бойының тойы тужында айткан. — Јаңыс бала меге не де эмес. Мен бойым јаңыскан öскöм. А карындаштарың јок болзо, недең де јаман. — Бойының бу кунукчалын Майну ойто кокырга көчўрип ийерин сыраңай ундыбайтан

— А оноң алтай албатының тоозын мендий эрлер öскўрбесте, кем öскўретен?! Бу менинг «максимумыма» база кирижип јат, уулдар...

Эм ўстине олордың балдары, Майнуның сöзиле, тогус эмес те болзо, је öзўп јат: эки уул, ўч кыс. Эң јааны, ол Моңулдай деп уул, сегизинчи класста, Јолоның интернадында. Экўзи бу ла Кайруның баштамы школында, а экўзи — ўйде. Олорды Јыламаш «кабырып», ай-уй деп айдып отурат.

Торкош — Кайру јурттың библиотекари. Оның тыш кебери, анчада ла сыны, Майнуга көрö торт ло јаш бала ошкош. Коштой басса, öбöгöнинин јўк ле курлаазында. Је бойы, чындап та, кеберкек келин. «Киш кабакту кызым» — деп, энези тегиндў эмес айдып јат. Эмди бала тужындагыдый эмес. Эмеш эттў-канду болуп калган. Је көстöри ол ло бойы тептегерик, эки качары — јаңы ла кан салып јўрген кызылгат. Бойы неменени шўўй тартып, айландырып, сананып отурар. Чала Майнуның энези ошкош эпчил таңма. Оның да учун Кайруның улузы: «Майнуның бажына — баш, колына — кол» — деп, Торкош керегинде тегиндў айдыжат деп пе?

Эмди Кайруда Майнудаң тоомјылу кижи де јок деп айдарга келижер. Тоомјы дееристе, ол база тегин келбей јат. Тоомјы тоомјыдаң камаанду. Ол тен байлап салган тууларла тўҥей. Темдектезе, Шибее тайганы эмезе Ўч-Сўмерди озогы улус такып, байлап койгон болзо, оны эбире турган оок туулар база агару билдирер. Майну бойыныҥ тракторыла, бойыныҥ тўндў-тўштў ижиле Кайруны кайкадып, көзин ачкан болзо, оныҥ энезиниҥ де, библиотекарь болуп турган ўйи Торкоштыҥ да ады-јолы чебер, тоомјылу адалар.

Эмди Јыламашта не болзын. Алтан јаштаҥ ажып, бели-буды коркойып та калган болзо, ол эмди эҥ јакшы терелердеҥ тон эдинип јат. Јап јакшынак ёдўктў. Карган да болзо, кайдаҥ јерде отурат — столдо, ёрё, чек. А Торкош керегинде Јыламаш эмди сёс айтпас. Чала баштап тарый јаратпай, эпјоксынып отуратан. Эмди ўрениже берген. Экўниҥ ортодо јик јок. Келин дезе келин.

Төрт кып јер-јалаҥ тура. Оныҥ кажы кыбына јадатанын Јыламаш бойы билер. Радио угайын дезеҥ, ол туру — толгоп ий. Кайда кандый солун болуп јат — «Горный» сеге куучындап берер. Јаҥыс ла орус тилди јетире билбези коомой. Эмди јуу ёйи эмес эмей. Газет керек пе? Очкаҥды кийе сок — «Алтайдыҥ Чолмоны» керек пе айса ёскёзи бе, ол јатлаары, ал, јайа тартып кёр, кычыр. Ондо озочыл тракторист Майну Кыпчаковтыҥ да јуругы учураардаҥ маат јок.

Јыламаш јўс чалгыныҥ ортозынаҥ эҥ курчын талдаганы чылап, јўрўмниҥ де аай-тёёйин, нени эдерин, нени этпезин билер кижи. Ол азыйда бир колыла салактада тудуп, экинчи колыла чертип эмезе кандый бир немеге кыҥырада согуп, табыжын угуп, эҥ курч чалгыны бойына талдайтан. Јакшы чалгыга тийерге кереес — кыҥырай берер. Тен топшуурдыҥ кылы. Јўрўмди база анайып, сабардыҥ бажыла араай чертип, корўп ле тыҥдап туратан таҥмазы турбай.

Майну эр темине јеткен. Јыламаш уулыныҥ ижи-тожын корўп-билип ле отурат. Совхозтыҥ ижи тўгенген кийнинде улус Майнуныҥ тура-зына чала эҥир бастыра тегин келгилейт деп пе? Јо-ок, сыраҥай да андый эмес.

— Мынаар олјондо бир тыт јыгып койгом, Майну. — Мынайып айткан кийнинде керек јарт. Бу кёркий кышка кулаш белетеп јат. Эмдиги улус азыйгыдый эмес. Атла терепчилеп, бир сыргак тартып келеле, томуртка чылап, кўнўҥ ле оны чокып картабас. Олорго эмди туранын јанында јыҥырап калган кулаш керек. А оны эдерге, трактордоҥ ёскё, «Дружба» деп кирее бар болзо, макалузы ол. Андый неме Майнуга ончозынаҥ озо келишкен.

«Корўже-корўже кёёш эдет» — деп, Кайрунын уулдары Майнудаҥ артпаска јат. Олордо эки кып тура болгон болзо, јок, ол эм не де эмес. Төрт кып керек. Је ого агаш тартары — катап ла Майнудаҥ, Кыпчак Јыламаштыҥ јаҥыс уулыныҥ «је» деген сёзинеҥ камаанду.

Майну эр темине једип, бойының «максимумын» бўдўрип јат. Оны энези билбесте, ого энези јөмөшпөстө, кем болужар, кем айдар?

Је јўрўмди канайып та, чалгы талдаганы чылап, араай чертип чене-зең, ол бойының јолыла ödöр. Ўргўлјинге ле сўўнчилў, элкем-телкем ка-чан да болбос. Ол кандый ла эрдиң бажын јерге букура базып ийер...

Бир ай ба айса эки ай ба мынаң кайра кенетийин Майнуның айлы-на Багыр кирип келген. Ўйде Јыламаш јаңгыскан болгон. Бўгўн Багыр как эрўўл. Оның бу айылга кирбегени сўрекей удаган. Оның учун Май-ну ла бу экўниң ортозында кандый айалга — Јыламаш билбес.

— Је кандый иштеп турун, Багыр? — деп, Јыламаш та ненің де учун сўўнип, эдер-тудар немезин таппай барды. — Өрö отурып чай ич, а бу чырай-кебиң не коркушту чыккан?

— Керек коомойтыган, эјебис, — деп, Багыр јаан алакандарыла оозын туй тудуп, тарый-тарый јödўлдеп, — кажы, меге соок сўт ур бе-реер — деп сураган.

— Не болгон, оорыган ба? — деп, Јыламаш айакты берип јадала Багырдаң кöс албай, ол ло килемјилў ўниле эрмектенген.

— Эйе, оорыгам, а слер укпаганаар ба? — деп, Багыр удура сурай-ла, ойто ло какылтада јödўлдей берген. Оның тегин де јаан тумчуг там кырлак, куру сöök болуп калтыр. А köстöри тўкў ле орозының тў бинде суркуражат. — Онгдой областька ийип јат. Больницага јадата керек болбой...

Майнуның энезиниң јўреги изў кўйбўреп, ойто ло маңзаарып «Отур, изў казан ичип чык — деп айтты. — Сен айылга да кирбес бол гоң». — Оноң уур онтоп, бу чын ла јаан оорып, чырай-чабы јукары калган кижини көрўп чыдабай, учында айткан:

— Баш ла болзын, је слер экўни кижи кайкаар. Кажыгарды актаар кажыгарды бурулаар. Мен слерге јаштаң ала экилеерге карузып јў ретем...

— Алдырбас, эјебис, — деп, Багыр Јыламашты токунаткан. — Ме бойым бурулу, öскö кем де эмес. Ол кузницаның тобрак-тозынын, оны көмўрин менің көксиме кем де албадап урбаган. Бойым бурулу, бой ым... «Бойыңды бойың кемирип јадың» — деп, эмди сананзам, бир туш та Майну меге чын айткан.

Јыламашка мыны угарга јеңил эмес болгон.

— Ичкери столго отурзаң, Багыр, не турун? — деп, ол торт ло эдер тудар немезин ойто ло таппай, эненің эт-јўрегинең јалакай ўниле эрмек тенет. Оноң — Уй, чындап! — деп, нени де эске алынып, Багырга мынды jöп айдат: — Шак ол сенің ооруунга,ökпödö болзо, тырмакту немени эди-јуузы јакшы дежетен. Тарбаган, борсук öлтўртип јиир керек. О öркö-момонның да эди-јуузы эм неме...

Јыламаш эмеен Багырды ўзеледип, ўн ўспей, куучындажып та тур за, је оның köстöри озогы ла бойы, кандый да кунукчылду, је бу

өйдө нени де эдип, болужып ийер күүндү болгон. Мыны көрүп турала, бу Кайруның улузының ортодо јүретен бир эрмек Багырдың санаазына кайдаң да кирип келди. Ол туштa Багыр да, Майну да кичинек уулчактар болгон. Је кем-кем, анчадала келиндердиң ортозынаң, кенетийин неге де кунуга бергенде, улус айдыжатан: «Көстөриң, Кыпчак Јыламаштың көстөри чилеп, не кунуга түшти?» Эмезе: «Көстөриңде Кыпчак Јыламаштың көстөринин көлөткөзи бар эмтир».

Эмди Багыр ол ыраак өйлөрди чүрче аразына сананып, Майнуның энезиненг бир кезек өйгө көс албай турды.

— Бу бис бут бажында не турган улус? — деп, Јыламаш катап ла үшкүрди. — Ичкери базып, столго отурзаң, Багыр, изү казан ичип чык.

— Јок, мен Майнуга јолугып ийерге санангам — деп, Багыр катап ла јөдүлдеп, тамагы табышту шыйкырап турды. — Бойым бүгүн больницага түжүп јаткам.

— А кандый керек болгон, мен Майнуга айдайын, айса, сакып алзаң кайдар...

— Јок, бойзын, мендеп турум — дейле, Багыр кайа болуп чыгып јадарда, Јыламаш эжикти корый алып, тен эмди ле ыйлап ийердиң бери јанында сураган:

— Майну ла сен, јаңыс уйдың көзин јиген немелер чилеп, эмдиге ле ачынышканча ба, Багыр? Баш болзын, бу ла кижиниң јүүлгегин, калак ла де, канайдар!

Карган эмеген не керегинде калактап турганын Багыр керексибеди.

— Өрө, Кайру-Бажында, эки јадык белетеп койгом — деп, Багырдың тыныжы шыйкырап, катап ла јөдүлдеп, бу ач-амыры азып, ары-бери јүгүрип турган карган эмегенди көрүп, ичинде ого сүрекей килеп ле капшайлап айтты: — Оны эјеме экелип берзин деп, Майнуга айдарга санангам. Мен бачым келбес кижи болбойым...

— Айдарым, көөркий, айдарым, балам, — деп, оның бу айбызына Јыламаш эмеген торт ло сүүне берди. — Тен санааркаба да, Майну оны эртен ле экелеле, эјеңе кезип, јарып берер...

Јылдар кижиниң көзинче јергелей өдүп јат. Је кажы ла кижиниң јүрүми — алдынаң башка ортолык. Ого та кажы јанынаң јууктайтан, та канайда оны эбире базатан, јарты јок. А јүрүм качан да јана болбос. Ол шыраны да, сүүнчини де јаантайын алганча јүрүп јат.

Багыр областной больницага јүре берген кийнинде Майну оның айбызын бүдүрип, бир күн бойының трактoрыла јадыктарды тартып экелген. Экинчи күн «Дружбала» кере түжине кезип, үчинчи күн јарып баштаган.

Ол күн Багырдың эјези Сырга эмеген бойы малта тудуп, одын да јарбаган болзо, је күн ашканча, Майнуның јанынаң айрылбаган. Ол көп лө сабазында Багыр керегинде санааркап, оның капшай јазылып, ойто јанарына иженген.

Майну карган эмегеннинг бу одынга сўўнип, камааны јогынаг шулурып отурганына ўн-табыш јогынаг јöпсинип, болчокты ээчий болчокты тиле чаап, малтазы кейде талайып ла јалтырап, иштенет ле иштенет.

Кижи, байла, бўдер чагында бойыныг кажы ла öткöн јолыла акту бойы катап та öтпöзö, је оны, санаазыла да болзо, тўнгей ле öдöтöн, бир баскан изине катап баспаайынча калбайтан болор.

Сырга эмеен ол ло јаигжыкканы аайынча эки эдеги јерге сўўртелип, јебечег тонын колдорыла ичине кымый тудуп, тал-туура јаткан болчоктордыг бирўзине отурып алала, Багыр керегинде эрмегин ойто онын адазына көчўрип, кенете ол ыраак öйлöрди эске алына берди:

— Мениг јаигыс карындажым. Сулатай, канайдар оны, бойынан бойы ла өлўмин бедреп сала берди. Је оны кем албадаган, канайып турган кижи деер...

Эмегеннинг бу куучыны не керегинде болгонын Майну јаигыс катап угуп јаткан эмес. Багыр бойы да канча ла катап айдып туратан. Је ол адазын мынайып, «өлўмине бойы барган» — деп бурулабай, карын оныг јалтанбас болгоныла оморкоп јўретен:

— Адам ол ло 43 јылда јанып келеле, Сталинградтыг алдында тык согуш баштала берерде, ойто јууга атанарга суранып, военкоматка ўч катап барып јўрген.

Бу сöстöрдö бир де тöгўн јок. Оны Кайрунын јаан јашту улузы сўрекей јакшы билер. Ол 1941 јылда, Ада-Төрöл учун јуу башталып турарда, бойыныг јеринин көп эр улузыла кожо атанган.

Кайру — тымык туулардыг ортозында турган кичинек јурт. «Јаңы јöл» деп колхоз. Кичинек изў айдыг јажыл-торко өлöги ат көксине чыгара турнугып, јараш јыды кажы ла өзöк-јикте јаарзып јаткан. Аш салар кыралар анда-мында көгöрип, не де болбогондый јажарышкан. Азыйдагызы ла чылап, ак көбўги аңданып, јараттаг јаратка согулып капчал-таштарга арададып, Кайрунын чакпыны чачылып, шуулап ла шуңгуп јаткан. Ончозы јайым, озогы ла бойы. Тенгери алдына сўскей ыраак мöнгкўлердиг баштары јайгы кўннин алдына мызылдажып ла агарыжып турган. Шак мындый амыр ла јайым öйдö көп уулдар армакчыда адын артырып, кезиктери оныг ээр-токумын алып, ўйге де кийдирбей тўймегилеп, ээчий-деечий јўргўлеп калган.

Алтай тооло болзо, тышкары, чадыр айылдардыг кўрентилеринде јылан јылдыг көгўн-нарын јайы болгон...

Чочогоев Сулатайдыг сöзиле болзо, ол туштa оныг јуучыл јолдорыНовгородтоң башталган. Октябрь айдыг ортозы киреде кандый да Волхов деп сууны кечип, канду јууныг мöндўрдий огыныг ортозыла öткöн. Оныла кожо болгон до, көргöн дö кижи јок. Је, байла, оныг көксинде өлзö өлöр деген јўткўўл болгон туру. Бу ок төртөн бир јылдыг учында шыркалаткан. Осколко оныг сўрекей коору јерине, арай ла болзо көскö тийбей, чыткыдын чийе согуп барган.

— Карындажымның сол көзиниң чогын неместердиң кускундары өчүре чокып койгон ине — деп, Сырга бу ла болчоктың үстине отурып алала, каңзазын тарый-тарый азып, соок кейге ыжын буркурадып, ол ыраак өйлөрди каргап отурды. — Јылан јыл јаантайын чак-түбектү болотон. Оны јылан јыл деп албаты тегиндү адабаган эмей.

Майну малтаның сабузыла кожо «ыңх, ыңх» деп јаан тынып, болчокторды тиле-тиле чаап, јанында отурган карган эмегенди тыңдайт. Кезикте ого Багырдың ла өскө дө улустың эрмек-куучыны кайдаң да эбелип келет.

Сулатайдың көзиндеги шырка госпитальга јадып јазылган кийнинде оны ойто строевой частька албаган. Ол бир кезек өйлөргө Свердловск городтың јуугында рудникте иштеген. Јаан да узак болбой, көзи ойто чамыркап, ойто госпитальга јаткан. Мынайып ары-бери калбаңдап јүргенче, 43 јыл јаңырган. База ла кичү изү ай. Сулатай јери-јуртына јанып келген. Ол јууның уур јылдарында төрөл колхозының кузницазында түндү-түштү темирле уружып, иштеп те јүрзе, је јүрек деп кайраканда амыр јок болгон — эр улус јок. Ончозы анда, канду јууның јеринде. Обөгөни јууда јүрген келиндердиң ле энелердиң көзине ого удура көрөргө коркушту күч болгон. Мынайып ол военкоматты катандап баштаган:

— Мени аткарыгар.

Јок, аткарбаган.

Бир неделениң бажында ойто ло келген.

— Мени аткарыгар, мында отурып болбозым.

База ла эш неме болбогон. Јери-јуртына ойто бурылып, кезек өйгө бу ла меестиң эдегинде турган кузницада күңкүлдей берген. Је оноң база бир катап Онгдой түшкен. Оноң ло ойто келбеген. Ың-шың, табыш та јок. Сулатай деп атту-јолду кижи бу ак-јарыктың алдында та болгон, та болбогон...

— Мен ого канча ла катап айткам, ээрегем-јайнагам: барба, барба, отур, иштен... јок, укпаган — деп, Сырга эмеген улу тынат. — Бойыныҥ өлүмин бойы бедреп, бойы некеп барган... Эмди јок, не де јок. Јаңыс уулы арткан, оныҥ салымы та кандый болор...

Бу ла болгон. Сырга эмегенниҥ кунукчылду куучыныҥ угуп, Майну оныҥ одынын үзе јарала, болчок туразыныҥ јанына јык этире кулаштап берген. Оноҥ Кайруныҥ ичине ак-сөҥ кар түжүп, кыш келген. Суулар тоҥгылап, олордыҥ јараттарын ойто келер јаска јетире тош бириктирип ийген. Је Майну ла Багырдыҥ ортозындагы сорбуныҥ ойто јик табыжар аргазы качан да јок болуп калды. Кижиниҥ јүрүми андый: «Акыр, эртен, акыр, соҥзун» — деп, бойын бойы токунадып, эдер немени этпей јүрген-че, недеҥ де соҥдоп калар. Эмди эртен де деп айдар, эзенде де деп айдар арга јок...

Багыр јада калган деп, шымырт бир күн Кайру јуртка томулган.

Jўрўм керегинде сананып jўрген кижи шак ол кўнди бачым база ундыбас.

Эртен тура таң алдында ферманың управляющийи Саналов Санаа ишке баргалакта, оның туразының эжигинде кемниң де шылыраган табыжы угулган: jарт ла, карангуй коридордо эжиктиң тутказын бедрен таппай турган болгодый.

«Бу кем мындый, айса, ийт тырман туру эмеш пе?» — деп, Санаа отурган jеринең туруп, ача тартып ийзе, эжикте Сырга эмеген турган. Кой терези jе ле деген некейин курчанбаган — jебечең. Оның учун тонының эки эдеги jерге тийип-тийбей, бойыла кожо ак-куу соокты jедип генче, турага кирип келди. Электрооттың jарыгына тургуза ла кылбыгып, карсайышкан сабарларын мангдайына тангдактай тудуп, ары-бери ajыктанып, отурар jерди таппай турала, эжиктиң оң jанында балкан печкеге jöлöй турган узун тактаны көрўп ийди. Эртен туранын соок jы барына тумчугынаң ла көстöринең аккан суу чырышту эриндеринде эки jамакайындагы чийўлерде суркуражат.

Бу эмегенди Кайруның улузы «Кара ўй кижи» дежер. Ненинг учун дезе ол чала сомпук тумчукту, jаан сöök-тайакту, эттў-канду, чындап та тес кара бўдўмдў эмеген болгон.

Эмегеннинг келген керегин Саналов Санаа тургуза ла сезип ийди. Багырдың божогоны керегинде табышты ол тўкў кече энгирде угуп салган. Je андый да болзо, jакшылажып божойло, удура сурады:

— Мындый эрте кандый керектў jўреер?

— Мыны эрте дейт пе? — деп, Сырга jаан тонының оң эдегиндеги көзиндеги чылбыраң jаштарды ла эки jамакайын төмöн агып тўшкен сууны арчып, оноң ары эрмектенди. — Мен адар таң атканча эки көзим jумбадым, кудай... Укан болбойың...

— Эйе, укам-укам — деп, Саналов капшайлады. — Кайткан нем деер, тың уул болгон...

— Бу jер тайанып jўрген мен jыгылган болзом кайдар — дейле Сырга эмеген мыжылдап, тонының эдегин ойто ло öрö кöдўрип, jўс jаар апарды. — Эм öлўп те калза, jер тўбине таштабай, jаңгыс карын дажымның мöнкўзин барып экелгилегер деп айдарга келдим, Санаа Сен кылам эдип кыймыктанбазаң, мен jаар база кем көрöр... Багырды сöögин jер-алтайдың тўбине артырлабагар. Оның адазыныйы да ар каны болор!

— Канайдар — деп, Санаа улу тынды. — Бери отурып изў чай ич кер. А мен конторага барып, кем бош, кемди ийгедий, аай-тööйи көрöйин.

— Ага-карындаштарым амыр jўргўлеген болзо, мен база мынайы базар бедим? — деп, эмеген ойто ло ўн jогынаң ыкчып, ыйлай берди. Тфук, ол ло бир jуу-чак эмес болзо, калык-jон база мынайып кунтурап беди...

Сырга эмегеннинг сөзинде улу чындык бар. Ол түку ла кече јарык энгирдең бери амырын аскырып, эки јанында айылдарды эжиктеп баскан. Эки көзининг јажы агып, ол элдең ле озо бу јанында јаткан Майнуныңг айлына келген. Бооро Багыр больницага јӱре берерде, бу эмегенге одыи-неме тартып, оны јарып ла кулаштап берген учун Майнуга сӱӱнип, эмди ойто ло болуш сураарга кирип келеле, коркушту кородоп јанган.

— Сабырт ла этсе, Майну дежер — деп, онызы чала кыјыраң эрмектенген. — Ого мынаң барар кижи чыкпай турган болзо, облбольница кайткан деп, бойлоры да анда јуугылап койор... Мен ончозын эдерге, ончозына болужарга төрт-беш колду эмезим...

Бу мындый сөстөр Майнуныңг оозынаң та канайып бадып чыккан, ого удура кару да айдар арга јок болгон.

— Мен сени санаа-сагышту уул деп бодоп јӱргем — деп, карган эмеген кенетийин бастыра сынына тӱзелип, кандый да кайкаганду, керек дезе јаан јеткерлӱ ле коркыганду көстөриле көрӱп турала, кургап калган өңги јок эриндери калтыражып, нени де шымыранып, јебечең тонының эдектери эки башка јайылып, эжиктеҥ чыга берген. Оноҥ анча-мынча болгон јерде Майнуныңг туразының эжиги тӱрген ачылып, ӱйининг эјези, мындагы баштамы ӱредӱлӱ школдың директоры Анна Моҥулдаевна, сыраңай ла тудаган ийтке сӱрдӱрген неме чилеп, кийдире јӱгӱрип келген. Ӱредӱчининг көстөринде чагылышкан јалкыннаҥ, оның бастыра бӱдӱминең — кажы ла кыймыгынаҥ тыҥ ачынган кижининг кебери билдирген.

— Майну, сен уйалар јӱс те, коркор јӱрек те јок кижи эмтириҥ — деп, ол кӱйӱзине кадала берген. — Ол је деген карган эмегенге сен јаҥы ла не деп айтканг? А сен нени угуп турганг? — деп, ойто Торкошко калып барган. — Уйалбас немелер! — Анна Моҥулдаевна ачынганына ыйлай согуп, јана болуп јадала, кайдаҥ да једе конуп келген, тегин өйдө оостоҥ батпас јеткерлӱ сөстөрди өзөгининг тӱбинеҥ кодорып, чыгара чачкан: — Коркыба, Майну, Багыр өлӱп калган, ол эмди сенинг ӱйингди блаашпас!

Ӱйининг эјезининг бу сөстөри Майнуныңг куйка-бажын јымырадып ийген. Ол удура кыҥыс эдип унчукпаган. Је кенетийин өбөгөнининг адаалыи алып, борто Торкош кайнап чыкты:

— Бу не, слердиҥ ончогорго Майну нени эткен? — деп, ол эјезине ӱкӱстеп барды. — Айса, Багырды Майну өлтӱрип ийди бе?! Оныҥ өкпө-јӱрегине тӱкӱрип те ийген, корон до уруп ийген кижи мында јок.

Анна Моҥулдаевна туку ла качан чыгып, кайа да көрбөй, јӱре де берген кийнинде Торкош узак арбанган:

— Бӱгӱн ле јаҥы газеттеҥ кычыргам, эмдиги өйдө көп саба улус аракыдаҥ улам өлӱп ле јӱзӱӈ-јӱӱр тӱбекке тӱжӱп јат. Карын, ол эҥ јеткерлӱ оорулардаҥ, рак ла туберкулезтоҥ, чик јок ас өлӱп јат...

Торкоштың кылык-јаҥы андый: кезикте эш кереги јок неме учун өбөгөнин бурулап отурар, а бир кезикте ойто оны корый алар.

Майну эмди бир кезек öйгö алаатып, бажына тöнгүреде кем де согу ийген чилеп, алаатып отурарда, үйи ойто ого калып келди:

— А сени кем тилиҥнеҥ тартып ийген чилеп, саҥ тескери эрме айдып отурыҥ... Оозым ла бар деп. Сениҥ сöзиҥе кажы ла кижи ачы бербей...

Майну унчукпаган.

«Багыр öлүп калган, ол эмди сениҥ үйиҥди блаашпас!» — де үйиниҥ эјезиниҥ ачымчылу сöстöри эмдиге ле јаҥыланып, Майнуны эди-канына табынча таркап, чек ле сообой турды.

Мынайың түниле шыралап, јүк арайдаҥ таҥды сакып алала, Сыр эмегенниҥ Саналов Санаага келгени бу.

Управляющий конторага күнүҥизинеҥ эрте келген. Мында эм üст не јаҥыс техничка печкелерге от салып, ары-бери баскындайт.

— Слер эмди ле бу шоферлордыҥ бирүзин айдып келигер — де Санаа техничканы јакарды. — Јылгыры, сöстöҥ чыкпазы аайынча м наар Корондойды айдыгар.

Кемди городко Багырдыҥ сööгине ийер, кемдерге öскö кандый ј кылта берер — мынайып собурылыжып турганча, öй он часка јетти.

— Је, уулдар, барар кижи чыкпай турган болзо, пенсияда бош ж жи мен де барайын — деп, борто байагы ла база Чакылдай öбöгöн је кен. — Кижи јаҥыс ла энеденҥ чыккан туштa агару эмес, өлзö дö, ја тоомјылу — оны ундыгылабагар. Айт, управ, јакар, башкар...

Чакылдай öбöгöн эрмегин ӱзӱп ле ийерде, јаҥы ла конторага кир келген Майну јöмöшти:

— Барбай а-а, мында кандый эрмек.

Карган öбöгöн та нени де угуп, нени де сезип салган ошкош, је у чукпады.

— Је айса шоферло кожо ӱч кижи барзын, эмди ле атанзын — де калганчыда Саналов Санаа айтты. Оноҥ Чакылдай öбöгöн јаар сан ганду ла јаан көстöриле анча-мынча көрӱп отурганча, онын алдына ненинҥ де учун Сырга эмегенниҥ чырайы, уур кыймыгы эбелип, комуд ду сöстöри угулып келерде, бу јаҥы ла айтканын карган эмегенниҥ ба эртендреги шӱӱлтезиле там быжулап ийер деди: — Айдарда, барлаг Онын солдат адазынын сööги кандый да јарты јок талада јада кал болгой, а, тоҥ калды, уулынын сööги бойынын јеринде јатсын...

— Бот молојес, управ, — деп, Чакылдай сертес эдип, отурган је неҥ тура јӱгӱрди. — Менин шӱӱлтемди öткӱре көрӱп ийген эмтир управ. Молојес, санаалу сöс сагышка илинер. Бат андый — деп, кар öбöгöн бастыра бойы буурыл бажына талбак кулакту бöрӱгин кеп кийип јадала, араайынаҥ Майну јаар бащтанып, — Уктыҥ ба, управт сöзин — деди. — Учурлу айдылган сöстöр.

Мындый узун куучын башталар шӱӱлте айдып ийгенине бойын рулап турган чылап, Саналов Санаа капшай ла јöптиҥ бӱткенин

кумдап, «Је барлагар» — дейле, тургуза ла ферманың күнүң сәйын бүдүретен керектерине көчти.

Мынайып бүтенгилеп, јуунгылап јадып, олор бүгүн ле түниле ойто једип келерге капшайлагылап, Кайрудаң атангылап ийгендер.

Кыш, соогы да коркушту. Оның үстине кош тартар јадагай машина болзын....

Чакылдай ла Майну кабинада, шофердың јанындагы сок јаңыс кижи отурар јерге, элижип-селижип, городко талтүштиң кийнинде јеткилеп келген. Машинаның үстин брезентле туй тартып та койгон болзо, је јолдордың салкыны кижиниң тон-ödүгин чүрчеде ле öткүре согуп ийет.

Оноң јүзүн-башка справка-документтер табыштырып, өлгөн кижиниң сөөгин јуур бюродоң межик алып турганча, öй түкү төрт частаң ödö конгон. Је олор түңей ле конбой, түниле де болзо, Кайруга једер деп атангылап ийген.

— Слер јаан кижи шоферло коштой отурып алыгар — деп, Майну Чакылдайга айдарда, онызы мойножып ийди.

— Ба-та-зын, бу городтың јаранганын, бу јолдордың кубулганын!— деп, ол јолой кайкап клеетти. Олордың јанынла улай ла карлу куйун чылап болчоктолып, үзүги јогынаң машиналар öткилейт. Чуйдың јолы торт ло күүлеп, ары-бери јылыжып, эңирле кожо јаркындалып јатты.— Мен бу јуу токтоголы городко бир јаңыс ла катап јүргем. Јуунын кийнинде, сен билериң, Майну, мениң бастыра јүрүмим ол сенің јада калган кайын адаң — Моңулдай öбöгönлö кожо Төгöриктиң тайгазында öткön. Чакылдай öбöгön оны-мыны калырап, койнындагы шилдең кырлу стаканга төгö-чача уруп, Майнула кожо амзагылап клееттилер.

Майну кунукчылду. Ичинде кандый да эренгис неме кажылып калгандый. Оның учун бойы ас куучындап, Чакылдайдың кажы ла шүүлтезиле белен јöпсинип, оны тыңдап клеетти.

— Майну, — деп, Чакылдай узак öйгö јүлүбегенинең улам андамында атырайышкан сагалду тегерик ээгиле Багырдың межигине кекип, јүрегиниң түбинде јылан чылап јылышкан өл ло бир ачынчызын чыгара айдып салар деп сананды. Эмди сыраңай ла эптү öй. Эм айтпаза, Чакылдай ол Сырга эмегеннең уккан сöзиниң агы-чегине качан да чыкпас. Майну көгүстү уул. Айса болзо, оны аай угар. Јаш кижи јастырып та јүрер. Оны улустың көзине айдып, уйатка түжүргенче, эптү öйдö айдып не койбос? Шак мынайда сананып, Чакылдай баштаарга сананган эрмегин оноң ары улалтты. — «Мен јүк ле эки колду» — деп, сен Сырга эмегенге јастыра айткаң, Майну. Јок, сен төрт колду. Эки оң колынгның бирүзи — бу, бойынгда јүрү, экинчизи — энең. А эки сол колынгның бирүзи — ол үйиң, Торкош....

Јолдо тал туура јаткан јыланды аттың öрүмелү камчызыла соккондо, канайып јаңыс јерге курулып ла түрүлип, торт ло болчоктоно беретен эди, Чакылдайдың бу сöстöри Майнуны база шак анайып кура тартып

ийди. Је талдыра согуп койгон јеткер санаа алынып, база катап кыймы эткелекте, Чакылдай оны божодор деп сананган чылап, камчызын экин чи катап талайып, саң өрө ал чыкты:

— Сен меге ачынба, уул, а санан. Јазап санан. — Ол шилде стаканга база катап тамызып, јык берип ийеле, јаргылу эрмегиниң учы на чыкты. — А бу јаткан Багырда андый болушчы баштар да, колдо до јок болгон. Оноң, тоң калды, энези эзен јүрген болзо... Эх!.. Мен база андый, мен база јаңгыскан, балдар јок, бүтпеген...

Майну аргалу болзо, бу эзирик өбөгөнди калыратпай, күчтү ле јаа алакандарыла тумалай тудуп ийгедий эмезе эмди ле бу шуңгудып бара кан машинаның үстинең түжүре калып, көс лө једер јерге јүре бергеди отурды. А Чакылдай өбөгөннің кажы ла кыймыгын кузовто јарыга өчөмик от иле көргүзет. Багырдың межигине кыска сабарының бажы ол тийип, оноң ары айдат:

— Бу тың уул болгон. Ус! Нени ле эдер, сенең адак тартпас. Ј көөркийге ай-уй деп айдар, бойының өйинде санаа алындырар киж бистиң ортобыста чыкпаган... Оноң база бир айдып саларга турганым – кандый да калапту әр болзо, оның салымы јаңыс бойынаң эмес, а эби јаткан калык-јонноң камаанду... Бат, Майну, мениң шүүлтем анды А эмди санан, мен чаптык этпезим...

— Слер чын айдып јадыгар — деп, арга јокто Майну јөпсине је андый да болзо, анча-мынча сананып барадала, бичикчи ле библи текарь үйиниң сөстөрин тузаланза кайдар деп шүүнди. — Слер мени јөп пө, эмдиги өйдиң эң ле јаан «ооруузы» — аракы? Оның кинчегине улам өлгөн улустың тоозы рак, туберкулез ооруларданаң көп дежет...

Озо баштап бу јиит уул оның бойын, Чакылдайды, бурулап отурга болор деп, өбөгөннің чала короны куруп, өзөк-буурында кандый д чичкечек тамырлары јаңы ла изү коско салып ийген эмик чилеп изи кандый да ачынчылу сөстөр бедреп, оны чагып ийерге јазанып отура кенетийин ойто сооп, Майнуның јардынаң тайанып, коркос эдип ө турала, оның кулагына оозын јууктадып, кузовто куйулган шуурганд өткүре кыйгырды:

— Байла, сен чын айдып јадың, Майну... Бис баш јок улус инеб «Балык бажынаң јыдыйт» — деп орустар айтканы чылап... Бис, карга дар, бойыс ичпейтен болзобыс, дезеңг. — Оноң колын Майнуның ийн төмөн табынча јылбырадып, барып јаткан машинаның сабузына ар бери тентирилип турала, јалбас эдип байагы ла јерине отура берди. Санан ла — деп, база эмеш унчукпай барып јадала, ойто ло јиит уу дың бекем јардынаң кап ала койып, бут бажына туруп чыкты. — Јо уул, эмди Кайруның «каандары» бис эмес, слер, јаңы келип јаткан ү Билдиң бе? Бистиң јүрүм, бу машина чылап, туку качан шуулап калга

Майну эрмек айтпады. Чуйдың көө-куйак јолы там ла күүле Салкын сыгырат. Майнуның јүреги онила кожо сыстайт...

Кыштарды кыштар, јастарды јастар солып, оноң бери узак ла болды. Багырдың өлүми табынча ундылып, Кайруның үстине өскө коронДор, өскө ырыстар түжүп, јүрүм бойының көп сабада качан да кайра бурылбас, је кезикте нени де ундып салгандый, кайа көрүп, ойто келер јолдорыла барат.

Багыр ол ло кузницазында иштеп, эзен-амыр јүрген болзо, эмди база одус алты јашту болор эди. Айла эмди бу Кайру јуртта Багырдың канча јаштузын да тоолоп отурар, оны да јоктоор кижи артпаган.

«Мен эртен келейин бе айса база бир он јылдың бажында келейин бе?» — деп, өлүм кижиденг јöп сураар эмес. Ол ло Багыр божогон кийнинде јаан удабаган, онын адазының эјези, Сырга эмеген, база јыгылган. Эмди олордың јурты дööн көрöргö дö коркушту — ээн. Канайдар, салым-јүрүм андый: эмди Кайруда Чочогоев деп öбöкölү кижи де артпаган...

«Былардың јурты сооды» — деп, карган эмегенди јууп јадала, та кемизи де айткан. Чындап та, оноң ло бери Чочогоевтерле колбулу эрмек араайынаң јоголып, чек ээнзиреп калган. Је мыны Майну да, öскö дö улус керекке албаган. Бастыра јурт јоголгон эмес. Јаңыс биленинг тазыл-тамыры табынча кургаганы билдирбей де калган. Айла олорды эске алынар шылтак та јок ине. Је јурттың ортозыла бир-бирүзи карангдап базып јүрген болзо кайдат. Кижи тирү ле тужында — кижи. Онын ады-јолы анда-мында угулып, кемди де сүүндирип, кемди де ачындырып турар. А өлүп калза, байагы ла бир сöс: «Өлöң-барга бас койбой». Айса болзо, бу төгүн? Је угы-төзи јаан, тазыл-тамыры терең болзо, өлгöн кижинин ады бачым ундылбас, оны эбире эрмек-куучын да, тоомјы да јаан болор.

Јок, бу кижинин угы-төзи тоң ло чек јок болуп кургаар ба? Айса болзо, анайда тоң öткүре чöкöргö арай эрте? Айса болзо, кайда-кайда кандый бир кып, кичи-не-е-ек үрен арткан?

Је бу ла Кайруда Чочогоевтерге төрööн кижи јок. Кижинин угы-төзи улалатаны эр кижиденг камаанду. Айса болзо, öскö кандый бир јуртта... Јок, бойзын, андый ла табыш мынын-мынчага угулбаган.

Је јүрүм öдүп јат. Адалар јаңы айылду-јуртту болгон уулдарына отты бойының очогынаң алып камысканча.

VI

Майну бу кыш баштальгалы мал турар јаңы кажаганга Кайру-Бажынаң агаш тартып турган. Совхозтың фермазының бастыра ла ижи оның койлорыла, уйларыла колбулу öдүп јат. Мал — јаан јелим-магнит. Ол јогынаң бу Кайру ээнзиреп калар. Јер ол ло озогы бойы артып јат, је мал элбеп, өзүп ле јат. Айдарда, бу бистинг јерди эбире јүзүн-башка көп планеталар айланып турган чылап, мындагы улустың јүрүми малды эбире, оның азыралыла, оның кажаган-чуланыла, кабырар турлузыла

колбулу. Је бат Майну эки кӱн мынаҥ озо, алдындагызы ла чылап, јаҥы кажаганга кере тӱжине агаш тартып иштейле, энгирде соокко чакыраган-какыраган јанып келген.

Туразыныҥ ичи элкем, јылу. Мында ого ончозы кару ла таныш: ӱйи Торкоштыҥ јылу кӱлӱмјизи, ол ло печкениҥ оозында јайпайып калган энезиниҥ отуружы, балдарыныҥ «Адам, адам!», деп тидиреде јӱгӱрген ле олордыҥ кандый да таныш, керек дезе ыраактаҥ да јытанып турар јыды — ончозы оныҥ јӱрегин сӱӱндирип ле токунадып турды.

Майну кышкы сооктордо кийетен калыҥ бушладын ла оныҥ алдындагы көгӱспегин уштып, јылу суула јазап туруп табылу јунунып божойло, столго келип отурды. Ол изӱ көчӧдӧҥ эки-ӱч калбактап, семис этти калашка колыштырып, курч, бекем тиштериле чайнап, јайымжып ажана берди.

Уулыныҥ ажаҥгырын энези јакшы билер. Ол мынайып иштеп јӱреле, келгенде, бир литрдиҥ ак калайлу темир айагына толтыраданҥ ӱч катап кочо ӱрдурып, оныла кожо килограммнаҥ ас эмес эт, оноҥ до ас эмес калаш јиир. Майну — меҥдебес. Табылу ажанар. Койу курсакты јип божойло, сахарлу эмес, а сӱттеп койгон тусту чай ичер.

— Тусту чайда ийде бар — деп, ол јаантайын айдатан. — Кижи бачым суузабас та, терлебес те. Оноҥ эди-каны да бек болор.

Ажанып божогон кийнинде Майну диванга јадып, газеттер көрӧр эмезе ӱйи Торкошло кожо киного барар. Иштиҥ кийнинде, эмди јай эмес, өскӧ нени эдер, кайда барар? Кажы ла өткӧн кӱн бой-бойлорына тӱҥей.

Је Јыламаш бӱгӱн уулын кайдаар да божодор кӱӱни јок.

«Кино-эш деп айтпай, Майну айлында ла отурза кайдат — деп, ол ичинде сананат. — Айлында ла отурзын, ол байагы келген газетти ле кычырзын».

Јыламаш уулыныҥ ажанып божоорын каран сакый берди. Байа тӱште Торкош «Алтайдыҥ Чолмонын » тудунып келеле, «Мында бистиҥ Кайрунын кижизи, бу Багырдыҥ адазы Сулатай керегинде бичилген» — деп айдарда, Јыламаштыҥ јӱреги кенете, ӱркӱдип ийген кушкаш чылап, серт эдип калган.

— Кажы — деп, эмеген байагы газетти алган бойынча бойыныҥ кыбына кире конгон. Торкош ого ајару этпеген. Је Јыламаштыҥ јӱреги ажындыра ла сыстап, бажы айланып, је андый да болзо, газетти нетееленип кычыра берген. Кӧзи-эжи де чылаганын сеспей калган. Бир ле билинип келзе, јаан-јаан јаштар эки кӧзинеҥ сызылып, алдындагы јайа тартып алган газединe чатылдажып кел тӱшкен. Је керек онызында эмес, керек келип јаткан өскӧ согулталарда ла өскӧ тӱймеендерде...

Јыламаш эмди уулыныҥ ажанып божоорын сакып, јӱрегин санаазыла јаба базып отурды. Је бот... Майну тойгон, столдоҥ турган. Ого кандый бир өскӧ шӱӱлте келгелекте ле деп меҥдеп, энези айтты:

— Ме, Майну, бу газетти кычыр. Менинг көс једер эмес. Оног бойыныг кыбы јаар басты. — Ох, баш ла болзын...

— Јок, ада, сен оны кычырба — деп, Майнуныг төрт јашту кызы чачында апагаш лентазы каткымчылу чычагдап, сыраһай ла энезинийи ошкош тегерик кабактарын јуурып, диванныг јанына јўгўрип келди.

— А не? — деп, адазы каткырып, кызын эки колыла кучактай алып, тизезине отургусты. — Сени эркеледетен бе, балам, а кызым?

— Байа карган энем чилеп, сен база ыйлаарга турыг ба?..

— Тылбыраба, учкан, бери бас — деп, карган энези бойыныг кыбында табыштанды.

— Адаг амыразын, чаптык этпе, Медея — деп, Торкош кызын јединип, кайын энези отурган кыпка кийдирип ийеле, бойы айак-казан јууна-да берди.

Майну кызыныг сөзин керекке албай, «Алтайдыг Чолмонын» јайа тартты.

Кандый да подполковник кандый да Сулатай керегинде бичип турган болзо, Майнуга эмди не керек? Бичигей. Је бу өйдө энезиниг јўреги та агырту уккан, та бөрўге сўрдўрген элик, анда-мында, токтомыр јок...

Диванда кыйын јаткан Майну кенетийин өндөс этти:

— Эне, эй, эне!

Је энезинде табыш та јок.

— Ку-да-а-ай, бу Багырдыг адазы керегинде эмес пе, энем! Мен ол ло Сулатай деген кижини бир катап көргөм. Санаагарга кирет пе, ол бир келип турарда?..

Энези база ла каруу јандырбады, а Майну оног ары эске алынып, катап ла кайкайт.

— Тен узуны коркушту кижи болгон, санаагарга кирет пе, эне?

— Кирип јат, Майну, — деп, Јыламаш бойыныг кыбынаг угулар-угулбас табыштанды. — Ол 1943 јылдыг јайы болгон...

Аркада тегине ле отоп јўреле, кемниг де өнөтийин төгўп салган тузын тапкан элик канайып оног айрылбай баратан эди, Майнуны подполковниктиг бичигени шак анайып јилбиркедип, тийбес јерине тийе берди.

— Ку-да-ай, эне! — деп, Майну газеттеног эки көзин албай, там ла кайкайт. — Бу Багырдыг адазы тен чын ла геройдыг бойы туру не... Айла ол экинчи катап јууга албаданып туруп бойы барган дезеер? Бат кандый! Мен јангы ла билип јадым. Таг эдин ји, бу мыны Багыр кычырган болзо!..

...Ол, Чочогоев Сулатай, мениг јуучыл нөкөрим, Ленинградский областтыг, кижиденг болгой, кийик те өдўп болбос ўлјў састарын, Ладожский ле Онежский көлдөрдиг ортозындагы Свирь сууныг соок толкуларын кечип, јуучылдыг јеңил эмес јолдорын өткөн.

Бир катап мындый учурал болгон.

Биске «тил» эдерге тирӱ немец керек болгон. 1944 јылдың кыжы. Бис Заполярьеде, Алаккурдинск јаар баратан уузында.

Свирь сууны јакалай јуулажып турарыста, анда јер тӱс, актары, јалаңдары көп болгон. А мында дезе ийне бӱрлӱ агаштар өскөн јеңгезектӱ төңдөр.

Заполярьеде кайкамчылу ак тӱндер турган. Ак тӱндерди көрөргө јараш та болзо, је бистиң јуучыл керегиске јаан чаптыгын јетирет. Фронттың от-јалбышту линиязын канайып өдөриң?

Өштӱлердиң пулеметтор тургузып алган эки тежиктӱ шибеези биске коркушту ла чаптыгын јетирет. Оны канайып та́оодо согор керек. Бис оны противотанковый мылтыктардың ла автоматтың болужыла оодо согор дештис.

Бис эртен туранын туманын тузаланып, јуучыл јакаруны бӱдӱрерге чыктыс. Бир канча кайучылар немецкий траншейге кийдире калып ийдилер. Бу ла өйдө кийнисте автоматтың адыжы ла гранат быјырап калды. Анда Чочогоев Сулаҥайдың группазы болгон. Ох, та не ле болды, канайтты не?!.

Немецтердиң маңзаарып ла чочыгылап јӱгӱрӱшкенин тузаланып, бис бирӱзин тирӱге алып, адыжып туруп, кайра бурылдыс...

Кийнинде угуп, аайлап турар болзо, мындый неме болуптыр: бир бӧлӱк немецтер мина тургузарга чыккылаган. Олор Чочогоевтиң группазына туштажып, јаан согуш ачкан. Сулатай көп немецтер өлтӱрип, автомадыныҥ огын божодо адып иӈеле, гранаталарын ала койып, гитлеровецтерди кырып турала, база ла бирӱзин чачайын деерде, өштӱлер оны канча-канча јерденҥ шыркалап ийген.

Бис јаан шыркалу кайучыны санитарный частька экелгенис. Ол уур шыркалу да болзо, тиштерин кыјырадып, ӱн-табыш јогынаҥ, јаҥыс ла ары-бери бажын булгай согуп, уур онтоп јатты.

Алтайдаҥ келген кайучы эртезинде јада калган. Ол јаҥыс јерденҥ шыркалаткан болзо, өлбӧс эди. Је Чочогоев Сулатайдың көксинеҥ ӱч ок өткӧн, бажынаҥ шыркалу.

Ол туштa бистиң полковой врач айткан:

— Өлӱмле база тыҥ ла тартышты. Болот ошкош бек кижи эмтир!..

Врач чын кайкаган. Мен де бодозом, ол, Сулатай Чочогоев, ыраак Алтайдаҥ келген јуучыл ла јалтанбас кайучы, сыраҥай ла Толстойдың Хаджи-Мурадындый бек ле јалтанбас кижи ошкош!

Јуучыл нөкӧрлӧри ат-нерелӱ кайучының сӧӧгин военный ээжинин јаан тоомјызыла јууп салгандар.

Оның сӧӧги Ӱстӱги-Верман деген көлдиң јанында, бийик төңнин бажында, 384 номерле темдектелген эди...

Майнуныҥ энези бойыныҥ кыбына отурып чыдашпай, бери чыгып jўреле, та ненииҥ де учун ичкери баспай, эжиктиҥ jаагына jölönип, табыжы jогынаҥ мыжылдай берди. А уулы ого ajару этпей, köстöриле газетти тимирип, оноҥ ары кычырат... Таныш эмес подполковниктиҥ сöстöри оны там ла санандырып, köксин чымылдадып турды. Майну бу ла jерде эмес, ол ыраак, сўрекей ыраак...

Чочогоев Сулатай бойыныҥ калганчы ат-нерелў керегин эдер алдында нökörlörине саҥ башка тўжин куучындаган. Jуучыл ол jерде jаҥыс ла кижиниҥ каныла азыранган jеткер körgön. Ол — jети башту Jелбеген...

«Мен ониҥ кайкамчылу тўжин эмдиге jетире ундып болбойдым — деп, подполковник бичиген. — Ониҥ чöрчök ошкош köörömи, Сулатайдыҥ кандый да изў, бўдўмjилў ўнин эмди эзен арткан öскö дö солдаттар ундыбаган болор. Ониҥ ол калганчы тўжинде, мен сананзам, кандый да тереҥ ле чындык шўўлте бар:

Jелбеген: Кижиниҥ jеезелў jурты jер ўстинде чек jок болзын. Jерде jаҥыс мен артайын!

Сулатай: Jок, бистиҥ öбököбистеҥ, тоҥ калды, бир уулчак та болзо тирў артсын!

Jелбеген: Jок, кем де, не де артпас! Телекейдиҥ бийи jаҥыс мен!

Сулатай: Jок, тоҥ калды, бир кызычак тирў артсын!..

Jелбеген: Jок, jок, jок! Бу ак-jарыктыҥ алдында кижиниҥ jеезелў jурты joголзын! Jаҥыс мен, jаҥыс мен, jаҥыс ла мен артайын!..

Jылдар ödўп jат. Je jуучыл нökörимниҥ бу тўжи, курч ла кичинек köстöри, анчадала эҥ учында айтканы — мениҥ санаамнаҥ эмдиге арчылбайт. Ўни, тирў, шыйкынууш ла коркымчылу ўни ундылбайт, кайдаҥ да угулып келет:

«Jер-ўстинде кижилик joголзын — деп, jети башту Jелбеген кыйгырала, мени jуда салып барадарда, кийнимде, ак-jарыктыҥ ўстинде, кемниҥ де ачу-корон кыйгызы угулган:

«Ад-а-ам, ад-а-а-ам!» ад-а-а-ам!» — Бу мениҥ уулымныҥ кыйгызы болгон... Мениҥ уулымныҥ ўни...

Бир кезекке токтой тўшкен öйди Майну бойыныҥ кандый да санаганду ла тўймеендў, кандый да бурулу ла изў ўниле кыймыктадып ийди:

— Körзöördö, кандый, адазы Багырды jаантайын сананып jўрген эмтир а-а. — Газетти ол кайдаар да ичкери сунуп ,ол ло узун эмес, узак тарабаганына уймалышкан ла атырайышкан кату чачту бажын öрö кödўрзе, энези бойыныҥ кыбыныҥ эжигиниҥ jаагына jölönип, ыйлап ла мыжылдап,köҥköрö körgön отурды.

— Карган энем ыйлап jат — деп, Майнуныҥ кызычагы Медея jобош ўнденип, кыскачак платьези чолтыҥдап, köстöри та неге де коркып, капшай ла адазы jаар jўгўрип, ониҥ мойнынаҥ кабыра кучактап, — а сен ыйлаба ,ада, ыйлаба, ада, — деп, ол ок jобош ўниле шымыранды.

Майну кичинек кызычагына кандый каруу берер эп-сўме таппай отурганча, Торкоштың көзи јаңы ла эбире јарыкты көрўп ийген чилеп, кайын энезиниң јанына јўгўрип келеле, тизе бажына отура тўжўп, сурады:

— Не, энем, не болгон?.. Слердиң мынайып ыйлаганаарды мен көрбөгөм.

Бу ла өйдө та не ле боло берди болбогой!..

— Өлтўрер болзоң, бого ло өлтўрип сал, өлтўрип сал, уулым, өлтўрип сал, балам! — деп, Јыламаш төрттамандап, јылгажактап клеетти. Оның бажында бөрўк јок, чачтары боп ло боро, торт ло кўл.

— Не болгон, эне? — деп, Майну кайкап, колындагы газедин тургуза ла туура салып, тур чыккан бойынча, энезине удура тап этти.

— Билзеҥ, уулым, билзеҥ — деп, энези шымыранат. — Мен айтпагам, мен бурулу. Ол, Сулатай, јаҥыс Багырдың эмес, сениҥ база адаҥ ине!

— Канайып? — Майну бастыра бойы јымырт этти. — Канайып?..

— Слер ўчўниҥ ортогорло өткөн окјылан — ол мен, мен! — деп, ўни чыгып-чыкпай, Јыламаш эки колын бажыныҥ алдына салып, көҥкөрө јада берди. — Өлтўрер болзоҥ, өлтўр, өлтўр, уулым! Канайдайын, канайдайын, калак, калак, калак!..

Майну канайдар да аргазы чыгып, ого удура энези эмес, чындап та, кандый бир јеткер јылгажактап келеткен чилеп, там ла тескерлеп, кирер-барар јерин таппай турды.

Медея — төрт јашту кызычак кенетийин багырып ийеле, бойының кыбы јаар јўгўре берди. Санаазын ычкынып ийген чилеп, уулыныҥ эки будыныҥ алдында көҥкөрө јадып, улу јажыды ла уйады учун ачу-коронын бадырынып болбой, айдынып ла карганып, је бу ок өйдө јалынып, јайнап јаткан буурыл чачту эмегенди санаа-укаа алындырарга ченежип, келди Торкош оны эки јандап айланат:

— Је болор, энем, је болор, бу слер ,јаан кижи, канайып тураар, тудунзаар!..

Мыны ончозын Јыламашка јартаардаҥ болгой, сананарга да кўч. Эмди оны канайып јартайтан, өзөгинеҥ чыккан уулынаҥ болгой, өскө кижиниҥ балазы бу Торкошко до куучындап болбозыҥ. Айла нени айдып отурым деп оны куучындаар?!

Јыламаштың бажында ба айса көксиниҥ терең гинде бе, кандый да бир тамыр кенетийин тырлас эдип, ол ыраак өйди јарыдып ийди.

...Эмди ле кандый бир уул ла кыс «дружить» эдип турус дежип, бастыра јурттыҥ ичине ачык-јарык каткырышкан, куучындашкан ла, орус улус чылап, колтукташкан јўргўлейт. Јок, Јыламаштың бала тужында андый неме болбогон. Је сўўш болбогон деп, Јыламаш айтпас. Ол болгон. Је кандый да өскө, ол эмдигизинеҥ јажытту ла туйка өдөтөн

Бу ок өйдө кандый да сўўш јогынаң, сакыбаган, сананбаган да јанынаң туштажулар болгон. Болбогон эмес, канайдар, болгон! Ол туштажулар эр кижиниң кийик кўўниле, оның ийде-кўчиле колбулу. Албанду мындый туштажулар учун комудап барар јериң јок. Сениң улу уйадыңгның, кыс тужыңгның кызалангду кинчегиңгниң керечизи јаңгыс карангуй тўн, оның јылдыстары, кандый бир јыраа, айса кажаганның аалга толугы... Ох, баш болзын!.. Андый сўўжи јок туштажуның јажыды јок јаргызының бирўзи эмди бу, кайкап ла чочып калган сениң, карган Јыламаштың, алдыңда туру...

Ўй кижиниң бир болуп калган уйадынаң карангуй ла јажытту — јер ўстинде өскө не де јок. Оны, Јыламаштаң өскө, кем билер, кем онгдоор? Майну — Јыламаштың јиит тужы, оның кыс јўрўминиң ачу јажыды. Јыламаш оны узак өйлөргө чеберлеген. Оның јажыды — кандый бир быјар, кир јукса, чамыркай беретен ачык ла ару шыркадый болгон.

Одус јылдың бажында ол неденг де ийделў, нени де керекке албас сурак — адазы керегинде сурак Майнуны катап өлтўрип ле өртөп, ойто ойгонып келер деп, ол качан бир сананган ба? Јок, сананбаган, ўч те тўжине кирбеген. Бу сурак оның көксинде тўкў ле качан ундылып, өчўп ле өлўп калган. Је эмди, јерге чачып ийген аштың ўрени чилеп, ойто тынданып, ойто ло өрө өңдөйип келди.

Кенетийин Майнуның санаазына ол Багырла согушкан кўн, энезиниң кандый да јарты јок сөстөри — ончозы-ончозы ыраактаң јап-јарт јуралып ла угулып, кулагына табарып өтти:

«Балам, сен Багыр нөкөрингди не соккоң?»

«Багыр бойының адазыла максынып јат... А менинг адам кайда, эне?».

«Кем де ундылбаган, не де ундылбаган» — деп, газеттер, ол тоодо бу бистиң сок јаңгыс алтай да газедис тегиндў эмес бичип јат. Јок, чындап та андый: кем де, не де ундылбаган!

Майну бу ла тарыйын энезине де, ўйине де эрмек айдып, бир кыңгыс унчукпаган. Ого көпти сананар, көпти катап көрөр, оңдоп-билип алар, бир тўп шўўлтеге келер керек болгон.

Ол газетти туура салып, бир кезек өйгө көңкөрө көрўп, тын-тырс јогынаң отура калды. Оноң уур бажын араайынаң өрө көдўрип, энези де, ўйи де јаар көрбөй, кайдаар да, тымык ла калың стене јаар баштанып, кеjирине келеле, туй туруп алгандый болчок немени ары-бери ажырып, чек ле кыймыктадып болбой шыралап отурала, учында канду катаңгыны былча туткан чылап, јара какырып ийеле, кенетийин сурады:

— Эмди канайдар?

Майнуның энези байагы ла јылып барган јеринең кыймыктанбай, је ыйын токтодып, баш көдўрбей, тўңгзейип калган отурды. А Торкош кенетийин сертес эдип, база јаан бурулу ла шыралу көстөрин көдўрип, Майну јаар баштанды.

— Мен ээн стенелерденг эмес, слер экўденг сурайдым! — деп, Майну энчигип болбой, база катап кўрт этти. — Эмди канайдар?..

Энези ле эмегенине оныңг сурагыныңг јаңылгазы јаңы ла јеткен, јаңы ла аайлаган чылап, бир уула баштары содос эткилеп, озо баштап бой-бойына, оноң Майну јаар көрдилер.

— Эмди канайдар дейдиңг бе? — деп, энези анча-мынча болгон кийнинде бажын өрө көдўрди. Оныңг јыкпыктары ыйга кызарып, терең санаага бастырган көстөри тургуза ла он-јирме јылга карып калганы иле көрўнет. Кем де ўркўдип ийерде, кайдаар да учкулай берген куштар чылап, Јыламаштыңг оозындагы эрјине сөстөри кайра бурылбаска тургандый кайылгылап калган. Је ол уулыныңг байагы ла сурагыныңг јаңылгазын кейденг тудуп алып, ого кандый да јаңы учур берип, катап ла айтты:

— Эмди канайдар? — Бу араай айткан сөстөр тымый тўшкен туранын ичине катап ла јаңыланып ла тоңдолып калды. — Эмди канайдар, эмди канайдар?!.

Кенетийин Јыламаштыңг байагы бўрўңгкий көлөткөгө бастырган јўзи та кандый да санаадаңг улам јарый тўшти. Ого, байла, энениңг эркезининг јаркыны элбес эдип, кайдаңг да ойто једе конуп келген болор.

— Эмди канайдар дединг бе? — деп, эмеген токуналу эрмектенип, тўңгзейип калган бажын араайынаң, сыраңгай ла јаңы өксөп келеткен кўн чилеп, там ла өрө көдўрип, уулына чике көрди. — Мен сеге јўрўм бергем. Мен — эне!.. Эмди не, канайдар? Јўрер керек, иштеер керек! Бат ол ло, уулым...

— Эх, энем, энем! — деп, Майну бажын ары-бери булгап, улу тынып, катап ла газетти ала койып, көңкөрө көрди. — Је мындый немени кандый узак, кандый узак јажырып јўргенеер, эне?!. — Энезиниң каруу јандырарын сакып чөкөйлө, Майну газетти ойто туура салып, катап-катап шымыранат: — Ўч јўс сегизен төрт, ўч јўс сегизен төрт, ўч јўс...

Је бу ла өйдө унчукпай, онозын угуп ла көрўп турган Торкоштың ўни оны чек ле кайкадып ийди:

— Мен бодозом, Майну, сеге барып келер керек...

Майну бу экўденг байагы бойынча кандый сөс некеген, бойы да билбес. Је эмди:

— Кайдөөн! — деп, бастыра бойы јалбырт эдип, көстөрин јаанада көрди. — Кайдөөн, кемге?!.

Торкош «сууга чөңгўп јадала, саламнаң тудунды» деген орус кеп сөстө чилеп, керек дезе бу кайдаң да табылып келген шўўлтеге багынып, экинчи катап байагызынаң бўдўмјилў ле чокум јартады:

— Канайып «кайдөөн»?.. Москва дөөн эмей база. — Бу кенетийин јалт эткен шўўлте Торкошко там ла ийде, бўдўмји ле оноң јана болор аргазы јок терең шылтактар кожуп турды. — Сен барбазаң, адазынын сурузы угуларда, Майну оны да керекке албаган деп, улус табар...

— А ол мени керексиген бе?! — деп, Майнуның байагызы тудуп, диваннаң өрө туруп чыкты. — Ол мени «уулым», «балам» деп, бир jаңыс катап эркелеткен бе? Jок.

— Ол билген эмес — деп, энези угуп чыдашпай, эрмекке кириштн.— Ого айткан кижи бар эмес...

— Оның уулы мен эмес, Багыр! — деп, Майну кемди де укпай, ары-бери телчий базат. — А мен...

— Өлгөннөң өч некебейтен, балам, — деп, Jыламаш уулын токтодып, бойының чочыдулу санаазын jажырып болбоды. — Анайып кижи оозым ла бар деп, тоң өткүре не айдар... Кудай бар болзо, көр турган болор, мында Багырдың бир де бурузы jок...

— Чындап та, сен эмеш сананзаң — деп, Торкош кайын энезине jөмөшти. — Багыр jада калган, ол бир де бурулу эмес — деп, бого Торкош чыдажып болбой, көзиниң jажын ычкынып ийди.

— Кем мында Багырды бурулап туру, бодоп ло немени не табар?— деп, Майну ажа конгонын сезип, турган jеринең айлана соккон бойынча, ойто диванга барып отура берди.

— Айса, кемди бурулап турун, адаңды ба? — деп, Торкош кичинек колдорындагы платокло көстөрин арчып, не болзо, ол болзын деген чилеп, jана болбой, оноң ары айдынды: — Jок, Майну, адаң база бурулу эмес. Оның өйи, jүрүми андый. Оноң ол сениң, jок, бистиң учун герой-кезер болуп өлгөн...

Jыламаш бу изү эрмек-куучынга киришпей, байагы ла jеринде, эмди бу эки jиит кижиниң келер салымын ченегендий отурды.

— А герой болзо, не? Эмди мен оны уйалбай ла адам дейтем бе? — деп, Майну нени де оңдобой, база ла удурлашты.

Бу сүрекей изү ле булгай-телгей өдүп jаткан куучынды угуп чыдашпай, Jыламаш эрмекке катап кириштн:

— Jе бойзын, балдар, болор. Мында не, барбас болзо, барбайтан.. О кудай, баш ла болзын!..

Торкош jана болбоды. Ол бойының jуунада тарап алган бажын кандый да табылу өрө көдүрип, көксин түзединип, Майнуны jаңы ла көргөн неме чилеп, эмеш ajыктап турала, ого мының алдында качан да айтпаган, je, байла, оны узак өйлөргө кинчектеген бир jажытту санаазын чыгара айдып баштады:

— Эх, Майну, сениң санааңды куш чокыган эмтир — деп, ол jамакайының учыла кыjыраң күлүмзиренип ийди. — А мен андый эмес деп бодогом... «Мен оны адам дейтем бе?». А не, адазын кижи адам дебей... Менің адам ууры эдип, улустың көзине jаан уйатка да түжерде, мен качан да мойношпогом... Адаңның сөөгин сен барып көрбөзөң, айса кем барып көрөтөн? Айса, ол подполковник ойын эдип газетке бичиген туру, эдер неме таппаган туру...

Майну бир немеге бўткен, оны јўрўминде «ал согор» деп сананга кийнинде качан да јана базарын билбес кижи. Чыт ла јапшына бере Је эмди кенетийин санаа алынып, оозынаң кынгыс эдип эрмек чыгарба уур ўшкўрип, отура берди.

Мынайып отурганча, кайдаң да, та бу јанында јаткан газеттең, т санаазының терең тўбинең, је Чочогоев Сулатайды, јок, оның адазы ол бир јети башту Јелбеген јудуп јадарда, кийнинең угулган кыйгы о катап томулып келгендий билдирди: «Ад-а-а-м, ад-а-а-м, ад-а-а-м!»

Майну сертес этти. Бу кемниң ўни, кемниң кыйгызы? Айса, оны Майнуның?!.

...Самолет ыраак ла бийик теңеринің тўбиле кўчтў кўўлеп, барып л јадыры. Ол Майнуны Москвага там ла јууктадат. Майну Кыпчаков уда бас ла бойының адазының јуучыл нököри подполковник Иван Петрови Карасевтың айлына једер. О, бу јўрўм, бу јылдар токтомыр јогынаң эб рилип, кижиденг кандый көп лö јаан јажыттарлу ödўп јат. Јўрўм де сўўш те — экилези улу јажыт. Јок, Майну эмди оның јажыттарынаң ја танбас. Је ол мының да алдында јалтанбаган. Јаңыс ла оны эме аайлабай, онгдобой јўрген. Оның кажы ла ачылган јажыдыла кожо је де телкем, теңери де бийик; эбире ачык, кандый да јаңы ла керек дез јараш та неме ошкош...

Кенетийин Майнуның көзининг алдына бойының ыраак јуртыны эски ле јаңы туралары, оның ыжы чоргылган чадырлары јап-јарт јур лып келди.

Јас. Меестер, јалангдар јажарат. Койлор мааражат, уйлар мööр жöт, аттар киштежет. Төгöриктинг ичи, Ак-Састың, Толубайдың, Монгу лактың коо сындары, Маргылу бажы... Э-э, кандый элбек, ыраактаң ка дый јараш!.. Кайда ла мал, мал, мал; оның јанында кижи, јўрўм... О трактордың кўўзи угулат. Оның трактору — «ДТ-54»... Кararган, бу лаган, тозын-тобрагы чöйилген јалангдар...

Јўрўмниң јажыттары. Ол кезикте сўрекей коркымчылу...

Майнуның кулактарына кенете кышкы тоң јер күңүлдеп, Багы дың сööгининг орозын каскан темир кўректердиң, кайлалардың ла у ломдордың ташка тийген табыштары јок јерденг тоңдолыжып келди.

Кайруның улузының сöök салар јери... Ол јурттың чала учы ја тегерик кобының ичинде. Анда јаан чўм де, не де јок. Кайруның сööк рининг ўстинде баалу граниттең эткен чўмдў јабынтылар да, керек де тегин таш та јок. Өлгöн кижининг сööгининг ўстине керек дезе кичин каалгалу темир чеден де тургуспай јат. Кижи өлгöн, оның сööгин ый-с гытла јууп салган. Ол ло. Бир канча өйдиң бажында сööктиң ўстин кокпойгон тобрак чачылып, ойто ло јерле тўңгейлежип калар. Мынд Кайру јурттың алтыгы јанында, тегерик кобының ичинде, эмди Майн

ның карындажы Багырдың ла эјези Сырга эмегенниң сööктöри бар. Јаңыс адазының сööги мында эмес. Ол кайда да анда түндүк талага јүук, кандый да Үстүги-Верман деп көлдиң јанында, 384 номерле темдектелген. Оның төрööндöри... Јок, бу јүрүм база коркушту ла! Улус тирү тужында эмес, өлгөн кийнинде төрööнзижетен саң башка јаң база бар эмтир. Багыр эмди јүрген болзо, база одус алты јашту болор эди. Эх! Је канайдар...

Майну мының алдында јаңыс бойы учун јүрген. А эмди? Эмди керек өскөлөнгөн, көрүнбес јанынаң аңдана соккон. Ол эмди адазы Сулатай учун, черүниң кийнинде јүк ле јирме төрт јаштуда өлүп калган сок јаңыс карындажы Багыр учун, бойындыйыла кожо ар јанынаң үч эрдиң јүрүмин јүрер! Ол јүрер, өлөргө јетире эм де узак!

Күскиде Кайруның үстине кургак јалкындар түжүп, јалаңдардың үстин јарыдып өдөтөн. Оны улус: «Аш быжыратан јалкындар» — дежетен. Шак ол тымык јалкындардың чийүлери Майнуның меезин кайдаң да каранга јарыдып тургандый, эмди ого ончозы јарт, бойының ордында неме ошкош билдирет.

Майну эмди одус алты јашту. Је бу өйгө јетире ого көп немелер јарт эмес, јажыт болгон. Бу өйгө јетире ол акту бойының адазын да билбей јүрген. Эмди јарт: оның адазы — Чочогоев Сулатай.

Адазының өбөкөзиле кожо Майнуның меезининг кандый да база бир кыбы ачылып, оны саң башка шүүлтеге экелди.

«Э-э — деп, ол сананат .— Сырга эјебистиң сööгин јуур туштa «Былардың уйазы түгенди» — деп, улус төгүн айдышкан, калас чөкөгөн туру не! А мен... Мен эмди кем? Чочогоев эмес пе?»

Майну подполковник Иван Петрович Карасевтың адрезин «Алтайдың Чолмоны» газеттиң редакциязынаң алган. Ол оны качан да ундыбас: Москва, А-55; Новослободский ором, 67, квартиразы — 199. Таң эдин ји, оның телефонының номери бар болзо, Майну аэропорттоң ло тил јетирип ийер эди. Айса болзо, Иван Петрович ого бойының машиназыла кайкаладып, једе конуп келер эди.

Самолет ак булуттардың үстиле шуңуп ла јат, шүңуп ла јат. Ма! Таблодо кызыл оттор јалт эдип, «Таңкы тартарга јарабас, таңышкын курларыгарды курчаныгар» — деп јарлап ийди.

Эмди ле Москва, Домодедово аэропорт болор.

Февраль — март, 1974 јыл.

С. КАТАШ

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ЭҢ БАШТАПКЫ ПОЭТЕССАЗЫ

(А. Ф. Саруеванын чыккан кӱнине учурлай)



Кажы ла бичиичиниҥ творческий јолын көп сабазында оныҥ јӱрӱмдеги јолыла колбойтоны јаҥжыгып калган. Бу нениҥ учун, андый дезе, кажы ла бичиичиниҥ творческий ижи оныҥ јӱрӱмдеги ченемелиниҥ улалтазы болуп јат.

Бичиичи Александра Саруеванын јӱрӱми алтай советский литератураныҥ одузынчы, анчадала Ада-Төрӧ учун Улу јууныҥ кийниндеги јылдарда тӧзӧлгӧн лӧ ӧскӧн јолдорыла сыраҥай јуук колбулу. Поэтессаны Туулу Алтайдыҥ јаан јаштӱ литераторлорыныҥ тоозына кожорго јараар. А. Саруева ӱлгерлерди алтай советскиҥ поэзияныҥ тӧзӧӧчизи П. В. Кучияк эзен тушта бичип баштаган. Ол бистиҥ де кӱндердӧ областтыҥ литературный јӱрӱминде эрчимдӱ туружып јат.

Александра Федоровна Саруева 1914 јылда 5 декабрьда Оҥдой јуртта јокту-јойу алтай кижиниҥ билезинде чыккан. Оныҥ ӱч јажы толордо, Улу Октябрьский социалистический революция башталган. 8 јашту тужында алтай албатыныҥ јайым, ырысту јӱрӱм керегинде санаҥан санаазы бӱткен — 1922 јылда ВЦИК-тиҥ декредиле Туулу Алтайдыҥ јеринде автономный область тӧзӧлгӧн. Алтай јурттарда школдор, бичик кычырар туралар, ликпункттар (бичик билбезин јоголтор јерлер) ачылып турган. Александра Саруева Совет јаҥ ачкан школдордыҥ эҥ баштапкы ӱренчиктерининҥ бирӱзи болгон.

1930 јылда ол колхозный јашӧскӱримниҥ школын божодоло, ок јылда область ичинде јаҥы ачылган педагогический техникумга кирген. 1934 јылда техникумды ӱренип божодоло, тӧрӧл јуртына ӱредӱчи болуп иштеерге келген. Александра Федоровна ол јылдарда кандый ӱредӱчи болгонын оныҥ азыйгы ӱренчиктери эмди де ундыбаган. Ол кап шуун-чыйрак, кеберкек-јараш кижи болгон.

1936 јылда оны озо баштап комсомолдыҥ ижине, онон областтыҥ

төс јерине национальный издательстводо иштеерине ийгилеген. 1936 јылда партияның обкомы јиит ишчини Москваға редактор-көчүреечилердиң курсына аткарган. Ол тужында областтың школдорына учебниктер сүрекей керектү болгон, јурт јаткан албаты төрөл тилиле чыккан литератураны там ла көптөң керексип турган. Бойының албатызының духовный некелтелерин јеткилдеерге кичеенип, А. Саруева бичиктер чыгарар издательствоның редакторы, оноң дезе главный редакторы болуп иштеген. Шак ол јылдарда оның литературный ишке темигери башталган. Ол алтай кай чөрчөктөрдиң баштапкы јуунтыларын, орус писательдердиң алтай тилге көчүрилген баштапкы бичиктерин редактировать эткен, А. М. Горькийдиң «Эне» деп романын көчүрген.

Оның үлгерлер бичип баштаганы база ол јылдарга келижет. Журналист ле редактор болуп тура, ол писательдерле — П. В. Кучиякла, А. Л. Колтеловло, атту-чуулу кайчы Н. У. Улагашевле, поэттер А. Смердовло, И. Мухачевло база оноң до өскөлөриле танышкан. Ченемелдү литераторлорло, писательдерле танышканы Александра Саруеваның литературно-творческий өзүмине јакшы салтарын јетирген. Баштапкы литературный ченелтелерин күүн-санаамды јеткилдебеген деп, поэтесса бойы айдат. Ол канча ла кире көп билерге, үренерге күүнзеген.

— Учы-түбинде менің институтка кирип үренер кереес санаам бүткен — деп, Александра Саруева куучындайт.

1940 јылда ол Ленинградта Смидовичтиң адыла адалган государственный педагогический институттың литературный факультедине үренерге кирген. Је институтты үренип божодорго келишпеген. Фашисттер баштаган јуу аршамык эткен. Институтта бир јыл үренген кийнинде Александра Саруева Ленинградтың мүңдар тоолу өскө студенттериле кожо боюның күүниле албаты ополчениениң отрядына кирген. Анда ок оны ВКП(б)-ниң членине кандидат эдип алгылаган. Ленинградты коруулаарында туружып, алтай кыс уур контузить эттиреле, кулагынаң артаган. Јуу божогон соңында А. Саруева облрадиокомитеттиң главный редакторы болуп иштеп, литературный творчествозын таштабаган.

1958 јылда оны писательдердиң Союзының членине алган.

А. Саруева бир канча поэтический јуунтылар, балдарга куучындар ла чөрчөктөр бичиген. Кычыраачылар оның үлгерлерлү мындый бичиктерин јылу уткыган: «Чечектел, Төрөлим!» (1953 ј.), «Менің Алтайым» (1957 ј.), «Сырга» (1960 ј.), «Алмас» (1961 ј.), орус тилле «Тебе, мой край» (1961 ј.), оноң до өскөлөрин .

1964 јылда А. Саруеваның прозала бичиген «Көктийектер» деп бичиги ак-јарыкка чыккан, оноң «Алтайдың тууларында» деп јуунтыда «Јадалу кайа» деп чөрчөги јарлалган. 1965 јылда орус тилле үлгерлерининг «Звезда моей матери» («Энемниң чолмоны») деп јуунтызы кепке базылган, ол јуунтыга оның эң артык үлгерлери кирген.

А. Саруева алтай албатының јадын-јүрүми керегинде бир канча

поэмалар бичиген. 1951 јылда оның «Колхозчы Јыргал» деп баштапкы поэмазы ак-јарыкка чыккан. Бу поэмазында поэтесса тегин колхозчы келиннинг сўр-кеберин јурап, азыйда кўн көрбөгөн, кандый да табы јок болгон алтай ўй улустың творческий талантын өнгжидеринде Коммунистический партияның учурын көргўскен.

1952 јылда А. Саруеваның «Ырыс керегинде кожоң» деп поэмазы кепке базылган. Бу орус ла алтай албатылардың најылыгына учурлалган произведение. Бойының поэмазын автор эки бөлўкке бөлиген. Баштапкы бөлўги алтай улустың революциядаң озогы јўрўми керегинде болзо, экинчи бөлўги олордың Совет јаң туштагы јаңы јўрўми керегинде куучындайт. Поэманың геройлорының јўрўм-салымы исторический керектердиң айалгазында көргўзилет. 1960 јылда чыккан «Сырга» деп јаан поэмазында поэтесса катап ла ол темага бурылып, бойының албатызының революциядаң озогы базынчыкту, уур јўрўмин ле Улу Октябрьдың кийнинде болгон јаан социалистический кубулталарды јурап көргўзет.

А. Саруеваның поэзиязы керегинде текши айдып тура, оның омок јардак төзөлгөлўзин, терең көрўм-шўўлтезин, поэтессаның творчествозында көргўзилген темалардың элбегин ле көп јўзўндўзин темдектебеске болбос. Мында Төрөлистиң де темазы, албатылардың најылыгының иштиң, амыр-энчў учун тартыжунын да темазы, сўўштў лириканың эрк сөстөри де бар.

Саруеваның поэзиязы өскө поэттердийинең тили де, поэтический эп-аргалары да јанынаң аңыланып јат. Поэтесса теманы чокум эдип, эң ле учурлузына ајару ууландырып билер. Кандый бир чокум керектү алып, оның учурын јартап, ол јаан тўп шўўлтеге келип јат. Оның «Партия керегинде санаалар», «Улу Ленинге кожоң» деп ўлгерлери андый Алтайда болгон јаан кубулталарды поэтесса улу Ленинниң, оның төзөгөн Коммунистический партиязының ижиле, учурыла колбоп јат.

Бойының албатызының озогы уур јўрўмин айдып, автор мынды тўп шўўлтеге келет:

Ада Ленин кўйдўрген
Алтайда оттор јаркынду.
Улу јайым биске берген
Ойгор Ленин кўн кептў.
Укту малын өскўрген
Алтайыма мак болзын!
Јаткан јоным байыткан
Партияма мак болзын!

Оның көп ўлгерлерине төрөл јерин («Төрөлим, чечектел!»), төрөл албүткенин («Эрте кўс») сўўгени шингип калган. Алтайдың кўскидеги албүткенин көп јўзўн будуктарла јурап, поэтесса кырада иштеген јиитте ди көрўп, олордың ичкери јўткўп барарына иженет.

Уулдар, кыстар кырада. Иште
Кожоҥдогоны мында угулат.
Јаш ӱндерде оок ийде
Озо бараргa кычырат.

«Партизандарла тушташ» деп ӱлгер сӱрекей јаркынду ла кееркедӱлӱ бичилген. Автор бойыныҥ ӱлгерин канайып баштаганына ајару этпеске болбос. Баштап тарыйын ол Бабырган тууны ла оныҥ эдегиндеги колхозтыҥ эзинге толкуланган аштy кыраларын, улустыҥ амыр ижин, јӱрӱмниҥ кеен-јаражын јурайт. Оноҥ поэтесса кычыраачыны ак тураларлу, скверлерлӱ ле садтарлу ногон-јажыл городко экелет. Скверлердиҥ бирӱзинде партизандардыҥ сööги јаткан јебӱде памятник туруп јат, ногон чибилер, јараш чечектер карындаштар уйкузын корулайт. Памятник јаҥы ӱйелердиҥ сагыжына олордыҥ эмдиги ырызы учун революцияныҥ јана баспас уулдары, олордыҥ адалары јеҥ јастанып јыгылганын алындырат. Бу јолдыктардаҥ партизандарла тушташканы, олорго кӱндӱ-кӱрее јетиргени керегинде куучын башталып јат. Ӱлгер улус ӱйелериниҥ колбузы керегинде шӱӱлтени јакшы көргӱзет. Геройлордыҥ сööги јаткан јерде ле эзен партизандардыҥ алдына комсомолдор ло пионерлер улу керекке чындык болорыс деп чертенгилейт. Гражданский јууныҥ ветерандары јашöскӱримниҥ колына јуучыл маанызын туттурып, јиттер бистиҥ тартышкан керегисти јеҥӱлӱ учына јетиргилеер деп бек бӱдедилер.

Јӱрӱмде болуп турган бастыра јаан керектерди тӱрген ајарып ийетени А. Саруеваныҥ творчествозын аҥылайт. Ченемелдӱ јурукчы арбӱткениҥ кайкамчылу јараш јерлерин канайып көндӱре ötпöйтöн эди, анайып ок поэтесса эбиредеги кубулгазындарды, болуп турган керектерди ајарып билер. Ол јанынаҥ оныҥ Венгрия керегинде јаан ӱлгери јилбӱлӱ. Поэтесса Венгрияныҥ ишкӱчиле јаткандары керегинде, советский ле венгр албатылардыҥ фашизмге удурлажа кожо тартыжарда төзölгöн лö тыҥыган најылыгы керегинде сӱрекей јылу куучындайт. Советский Союзтыҥ карындаштык болужыла Венгрияныҥ демократический ийде-кӱчтери контрреволюцияныҥ ийде-кӱчтерин јеҥип чыкканы интернациональный бирлик кӱӱн-санаанаҥ шылтузы деп көргӱзилет. А. Саруева бистиҥ ороондогы ла телекейдеги јаан керектерге ӱлгерлериле каруун берет. Олордыҥ ортозында мындый эпический кожондор: «Ю. Гагаринге», «Алтай», «Герой космонавттарга», «Албаты јӱрӱмин коолойын», «Куба», «Ленинградка» ла оноҥ до öскölöри.

Поэтесса јӱрӱмле теҥ базып браатканын оныҥ «Кожонго — кожон» деп ӱлгери керелейт. Ол А. Саруеваныҥ бастыра поэтический творчествозыныҥ аҥызын јартап тургандый.

Кожоҥ, чындыгыс сен болдыҥ
Јолыбыс кӱч тужында.
Сӱӱнишкен најыбыс сеҥ болдыҥ

Јаан јеңӱлерибис тужында.
Кожоңыс, ичкери базалы,
Јаандар јӱрегин изидип!
Кожоңыс, озо баралы.
Јиттер јӱрегин көкӱдип!

«Кожоң — чындыктың јылдызы» деп, поэтесса айдат. Чындап та дезе, А. Саруеваның поэзиязы јӱрӱмниң чындыгынаң башталып јат.

Поэтессаның «Чечектӱ јаланга», «Најыма», «Көк садта», «Јӱрегим сеге сообос» деп лирический ӱлгерлери ле јылдың өйлӧрине учурлалган ӱлгерлери бойында терең санаалар јажырат. Олор акту јӱректең, ачык-јарыгынаң ла арјанынаң айдылганыла башкаланат. Темдек эдип «Ару сӱӱгеним» деп лирический ӱлгерди алалыктар. Бу ӱлгеринде поэтесса кыстың ару сӱӱжи керегинде куучындап јат. Кыс бойының санааларын кожоң ажыра айдат:

Менің агару сӱӱгеним
Јолың кӱчте јеңилтсин.
Сени изӱ сӱӱгеним
Ижиң сенің јарытсын.

А. Саруеваның лирический ӱлгерлери — ол көп сабазында јаркынду поэтический јурук, советский јӱрӱмниң кандый бир ангылу темдеги. Мынызын оның «Чӧлдӧ кожоң» ло «Энезине бичик» деп лирический поэмаларынаң да көрӧр аргалу. Саруеваның лирический геройы качан да болзо улустың јӱрегине јуук.

Поэтессаның творчествозында балдарга ла балдар керегинде ӱлгерлерге ас эмес јер берилген. Олордың ортозында «Јаңы школ» деп ӱлгер, «Чындык алта», «Алтын таң келерде» деп кожондор ло оноң до өскӧ поэтический произведениелер. Александра Саруева бойының ӱлгерлериле балдарды јакшы кӱӱндӱ, јалакай, буурзак болорына ӱредет.

Ол сатирический де жанрда билдирӱлӱ једимдерге јеткен. Оның «Талаң-келең ле тӱлкӱ», «Энезиниң канадының алдында» деп баснялары ла оноң до өскӧлӧри улустың једикпестерин — кӱйӱништӱ јамыркашты, јалкуурышты илезине чыгарып, јектеп јат.

А. Саруева — элбек көрӱм-шӱӱлтелӱ, јаан ченемелдӱ ӱлгерчи. Баштапкы алтай поэтессаның — А. Ф. Саруеваның творчествозы — ол чыла тӱгенбес карасуудый, отӧрӧл албатызының поэзия јанынаң көгӱстӱзин керелейт.

Поэтический эрчимин ле санаа-шӱӱлтезинин бастыра ийдезин Төрӧлине, албатызына берип, Александра Федоровна Саруева алтай албатызының социалистический культуразының өзӱмине бойының јӧмӧлтӧзин јетирет.

Л. Кокышев.

ТЎНДЕГИ САНААЛАР

Бу кем кожоҥдойт айдыҥ тўниле,
Кўўзи шыҥырайт талайдыҥ ўстиле?
Тўниле мында кем эригет,
Айса, менийҥ сагыжым эдирейт?

Јаратта эмди кем де јок...
Јаҥы сезон јайгыда башталар.
Мендебей учкан чайка куштар ла
Менеҥ башка кем табыштанар?

Айдыҥ јолы саргарган булуҥда
Алыс ўниле кем кожоҥдойт?
Амыр-энчў, јыргалду јўрўмде
Амаду јоктый, кем кородойт?

Айса, сўўгенин јууда јылыйткан
Тул келин тулуҥын јулунат эмеш пе?
Балыкчы уулдарды Балтикадаҥ сакып,
Латыш кыстар кожоҥдойт эмеш пе?

Эмезе јууда божогон јуучылдыҥ
Эрикчил сўнези јаратта турат не?
Ээн јараттаҥ Европага көрўп,
Эрте неге өлгөнин сурайт не?..

Немец солдаттыҥ сўнези, айса,
Ородоҥ туруп, Германияны көстөйт.
Экчелген талайды ол кечип болбой,
Энезин кычырып, тўниле өксөйт...

Айдыҥ јолы саргарган булуҥда
Алыс ўниле кем кородойт?
Амыр-энчў, бу јыргалду јўрўмде
Амаду јоктый, кем кожоҥдойт?

Балтийский талай, 1973 јыл.

АЙРЫЛЫШ

Эртен эрте атанып јадым...
Эзен болзын, мөңкүлик талай!
Јүрүм... јүрүм... ойто кычырат,
Јүрегим сениң толкуунда калгай.

Эртен-энгир бу ээн јаратка
Эрикчил үниңди угарга келетем.
Санаага бастырып, јаңыскан јүргемде,
Салкының јажымды кургадып беретен.

Музамның сөзи једишпей турганда,
Музыка болуп ойноп беретең.
Күүним мениң соок тужында
Күкүрт болуп, күркүреп келетең!

Айдың түндерде сени јакалай
Алтай музам ыраактаң келетен...
Ачык көстөри ырысту суркурап,
Араайын меге колдорын беретен.

Колыстаң тудужып, јарадың јакалап,
Конотон јеристи ундып туртаныс.
Качан да укпаган музыка тыңдап,
Качан да көрбөгөн алтайга бартаныс...

Эзен болзын, мөңкүлик талай!
Эртеннең ала мен јаңыскан артарым.
Улустың јүрүмин керекке де албай,
Улу бойың шуулап јадарың.
Шуулап ла јадарың,
Шуулап ла јадарың...

Рижский булуң, 1973 јыл.

ЈАСКЫ ТҮНДЕ

Карангуй көзнөктү
јабыс турада
Кандый да келин
түниле ыйлайт.

Өткүүлдиң јанында
кандый да уул
Өкпөөрип, кыска
јүрегин сыйлайт.
А јалаңдарла,
јолдорло бүгүн
Эрке-эрке
јас келип јат.
Талдардың бүрчүгин
ол сыймап ийгенде,
Тарс этире
јарылып ла јат.
Эрине таштаткан
үй кижи ыйлайт —
Эрикчел санаалар
көксиме толтыра.
Унчукпай түмен јылдыстар отторын,
Улугбек[1] чилеп,
ајыктап отурым...
Јанымда турган
бу јаан теректер
Јайыла берер,
ай ла толзо.
...Улус бойлорын
јамандапташташпай,
Бу улу јүрүмди
оңдойтон болзо...

КЫШКЫ ЈОЛЛО

Эрјине аттарды бийе тептирип,
Эжиниң алдына маңтадып келерим.
Кемге де бербей, үүремди сени
Кебистү чанакта учурта берерим.

Аттардың оозын кайра тартарга
Алдыста буудакты кем де этпес.
Кийик аттарды божодып ийзебис,
Кийнистең биске кем де јетпес.

---

[1] Улугбек — орто чакта јуртаган улу астроном.

Качарыҥ соокко тоҥбозын деп,
Карла јыжып, изидип ийерим.
Чачылган карды керекке бодобой,
Чачакту бӧркимди чалкойто кийерим.

Узун јолыста сеҥ чылай берзеҥ,
Уйуктаарга бажыҥды ийниме саларыҥ.
Сӱттий агарган јалаҥдар ажыра
Сӱрекей јараш чӧрчӧгим угарыҥ...

Кӱзӱҥги шыҥыртын кожонго бодоп,
Мениле кожо кӧп јолдор ӧдӧриҥ.
Кару јӱзиҥди тӧжиме салала,
Качан да кӧрбӧгӧн туш кӧрориҥ...

Чӧлдӧрди ӧткӱре, тууларды ажыра
Чӧрчӧк јериндий алтайга барарыс.
Бойыбыс дезе бу ӧткӧн јӱрӱмде
Болгон ачуны чек ундып саларыс.

Ойгонып келзеҥ — бис ойто ло јолдо...
Онызын јаҥыс учында аайлаарыҥ.
Сӱттий агарган јалаҥды ајыктап,
«Сӱӱгеним...» — деп, араайын айдарыҥ...

Кўгей Телесов

ЧООКЫР ТАКАА

(Куучын)

Бисте кöркуштў кылыкту такаа бар болгон. Jўк арайдаң бир он ло болчок jымыртка салып алза, jанына jууктаба. Сени келип jантыгынаң тебетен беди, канадыла сабайтаң беди, jе тен не ле болор. А ўнин канайда кубултып ийер дезеер. Озо баштап чалканныҥ ортозында чочконыҥ балазы кортылдап турган деп бодоорыҥ. Jок туру, ол бистиҥ такаабыс беш jымыртка салып ийген кийнинде андый эмей. А jиптезеҥ, укпас jерденҥ угуп ийген, сеспес jерденҥ сезип ийгеҥ турар. Чалкандардыҥ ортозынаҥ jайбаҥ кайнап, качан ок jанынга jедип келеле, бир-эки катап айлана согуп ийген турар.

Кўн jылып, кар чоокырайып ла келзе, чадырдыҥ эжигинде jарым ўнле чöйö кожоҥдогон айас комудап jўретен. Öскö такаалар чылап, jажынып, чалкандардыҥ ортозына, öскö айылдарга барып jымырткалабайтан. Кер-мар тургуза ла jымыртка салар кўўни келзе, чадырды айландыра базып, иргедеги jыртыктар jаар бажын сугуп, кöстöри jалт-jалт эде беретен. Ол ло jалтылдап турар кöстöриле jердеги тозын ошкош ўрендерди база jастыра кöрбöс. Анчадала бор-ботко тöккöн jерде коркушту узак иштенетен эди. Курсак бедреп турганына уйалып турган чылап, кызыл-торко jалаазын кайра чачып ийеле, jўгўрўк тамаштарыла тобрактыҥ анаар ла кайра-кайра буркурадып, кезик öйгö тура тўжеле, je энчейген ле кийнинде — баш болзын! Jалтылдууш кöстöрлў бажы болчоҥ кайнап, тура беретен эмес беди.

Тумчугын jерге коркушту ла кайрап турган болзо, эмезе кööлмöктöги суудаҥ кызыл торко jалаазын кайра чачып, амзап турган болзо — керек jарт. Ол бўгўн тыҥ ла иштенген, тыҥ ла jобогон. Кандый бир эмеен чадырын jалмап, сўреезин тöккöн jерге эмезе сулала азырайтан кандый бир аттыҥ öтöгине учураган.

А jаскыда огородто иш баштализа, бистиҥ боро-чоокыр такаабыс база анда иштенетен. База та нени де эдижип, база та неге де болужып, туку ла бозом энгирде тўнеерге баратан. А бис тўште чайлаганыста, кадап салган кунукчылду кўректеристиҥ jанында сок jаҥыскан jайналганду ўниле кожоҥдоп базып jўретен. Ол öйлöрдö бис огородысты кўрекле казатаныс. Кўректи jерге кийдире тепкенче, бир-эки алтам кайра базала, сакып турар. Je койрыҥдап, тырлаҥдап турар чойлошконду тобракты мынаар ла аҥтарып кöр — акара-баш jок мистў немениҥ алдына калып келетен эмес беди. База ла кöрзöҥ, байагы тырлаҥдап турган

чойлошконын та качан ажыра салып ийген — јаҥыс ла көзи кажас эткенин көрӱп каларыҥ. Оныҥ киинде тумтук сабарлу будыла оозын бир-эки катап арчый согор. Аҥтарып койгон тобракта база неме кыймыктабаза, барып будыла јара-јара тееп, коркушту узак ширтейле, катап ла кӱректиҥ јанында келген турар. Көзи јалт-јалт эдип, бажын бир јаны јаар сунуп, экинчи јаны јаар сунуп, кетешкени јаҥыс ла кӱрек.

Бис анайда чоокыр такаабысты азыраган айас огородысты чӱрче ле тееп алатаныс.

Эх, бистиҥ такаабыс корон соок кышты јеҥерге чырмайганын көргӧн болзогор! Јымырткалап турган такаалардаҥ болгой, керјеҥдеп мактанып туратан пӧтӱктер де кыштыҥ узун тӱнин адырып албай салып, артпактаҥ келип тӱжеле, очоктыҥ јанында тоҥуп калганын кем көрбӧгӧн эди. Эмезе алтын торко јуҥдары чачылып, кажаттыҥ алдында ийттердиҥ јеми болуп, канчузы кыйышпаган деер.

Је бистиҥ такаабыс кӱски сооктор баштализа ла, ажындыра ла јазанып, јаранып алган јӱретен.

Јуҥыныҥ койузын көрӱп — көзиҥ сӱӱнер. Кол тыгынбайтанына макаҥ канар. Тен чыт ла, јык ла эдип калар.

Шаҥтып турар корон сооктор тужында келтей будын кӧдӱрип, сыҥар бутту, бажын јуҥыныҥ өзӧги јаар тыкчыйта сугуп алала, көзин јумала, тураргa коркушту сӱӱйтен. Ајарынбас кижи оны такаа деп танымбас та эди, оныҥ кайзырыкту будын куу казык деп бодоор. Јартап айтса, толукта куу казыкка илип койгон боро-чоокыр јурук деп сананар. Је туранын эжигин ачала, јиптеп көрзӧҥ, ол боро-чоокыр јурук јайбаҥдап туруп канайда маҥтаар эмеш. Канайдар, кыштыҥ өйинде чӧйилеберер макарон лапша ошкош чойлошкон до, ӧлӧҥниҥ ӱрендери де, јӱзӱн-јӱӱр курт-конгус та јок. Оныҥ учун кышкыда көзин јумала, өткӧн јакшынак јӱрӱми керегинде сананатан ошкош. Отурып ла јадар, отурып ла јадар. Көзин де ачпас, канадын талбып, бир ӱн де чыгарбас.

Је јажыл торко јас келбеген де болзо, февраль ай киреде бир-экі оос кожоҥдоп ийерге бистиҥ такаа коркушту такылыжып, шыралап туратан. Бу ла өйдӧ тумчугыныҥ ӱстинде кандый да неме јапшынып калган јӱрер. Айса, мынызы какту балу ба деп сананарыҥ. Јок туру, ол какту балу эмес эмей. Эдиректиҥ мизи ошкош бодыр кызыл немелер — ол јалаазы чечектеп јӱргени. Је мынайып ла турала, кӱн јылып, кар кайыларга турган өйдӧ бир ле кӱн чадырда такааныҥ аайы-бажы јок тал-табыжы угулар. Јӱгӱргенче барзаҥ — бистиҥ чоокыр такаабыс алтын-мӧҥӱндий баштапкы јымыртказын салып койгон јадар. Јымыртка көп јуулзын деп, бис уйазынаҥ албайтаныс. Анайда беш кӱн, бир неделе, он кӱн ӧдӧр. Је он ло кӱннииҥ киинде бистиҥ айылдыҥ јанына өткӧн балдар каарган блинаныҥ јыдына туттурып туратан...

Је бир катап не дезеер?..

Јайдыҥ бир јараш өйинде бистиҥ такаа канча күнге табылбай калган. Уйа саларга турган такаа дежип, бис оны канча катап көнөктөги сууга чөҥүрбеенис деер. Бажын айландырар дежип, канча катап эки будынаҥ тудала, јер-теҥери бириктире ал-сагыжын чыгарбааныс. Мыныҥ ла кийнинде бистиҥ чоокыр такаабыс айлына келбес болды. Бир катап кажааннын төринде бастыра бойы ўрпейип, јемзеп јўргенин көрөлө, тударга барарыста, төстөри кызыл-көк јык эткен чалканныҥ ортозы јаар кимиректенип кире берген. Узун агашла чалкандарды эҥилтип турганчаҥ, бир-бирўзи тўҥей ле јаагыҥ кечире бе айса кардыҥ орто бо шабылап ийер. Безирейген јериҥди мыжылдаган айас јышкылап па эмезе ширгиштелген айас бийелеп пе турганчаҥ, байагы куш бедрейтен өкпөҥ өчўп, кўўниҥ соой берер.

Је јайдыҥ бир ле јараш күнинде тышкары эжикте ал-камык куш-каштар чыйкылдажа берди. Чыгып барарыста — ба-таа! Алаканга отургузала, ўрўп ийгедий, көбўк јеҥил јуҥ ошкош бир ле тўҥей ап-апагаш сыпушкалар ээчидип алган чоокыр такаабыс картылдап турды. Кезик сыпушкалар керек дезе јазап тургулап та билгилебейтен эмтир. Турган јерине чала јантыс эдип, чала отура тўжерге ээлеҥдежип турдылар.

Энези бу сегис балазын јарып аларга не болбогон деер. Јайдыҥ кере тўжине уйада отурарга каны кадып суузаган да, өзөги саргарып аштаган да. Андый да болзо, такаабыс кажы ла јымыртказын аҥдандырып, тыҥдаарга бир де јалкуурбаган, бир де күчсинбеген. Јымыртканы ойо тееп, бажын чыгарып келген балазын эркелеткенин көргөн болзогор. Кейле учуп јўрген кушкаштарга, көбөлөктөргө, чымылдарга јайбаҥ-јуйбаҥ этире маҥтап јўрген сыпушкалар — бир тўҥей ап-апагаш көбўктер јердиҥ ўстиле агып брааткандый бодолотон болор.

Чоокыр такаабыс балдарлу болуп, сўўнип јўргениле коштой, оныҥ кородожы, ачынчагы база тыҥып чыккан. Бир сабат сарсуны тоолу ла тынышла јап этирип ийетен јееренегис те тоҥгок јаан көзиле балдарлу такаага коркушту кыјырантыйтан. Аарчыныҥ оодыгын тергилеп јаткан сыпушкаларды тумчугыла «мыш-ш ла» этиргенде, јуҥ чылап јер башка учкулай беретен. Энези балдарыныҥ адаанын алып, ўнин кубултып ийеле, бастыра бойы каду-тегенек бололо, уйдыҥ соок тумчугынаҥ чокый салып, канадыла јер ошкош јаагына тажый согуп, туку ла качан сенектиҥ алдына киргилеп калган балдарына айдатан:

— Бу моомоло беришкенче, туку ак јалаҥга баралы, балдарым. Бисти анда кем де кыйыктабас. Моомодо сагыш бар эмес, слерди былча базып та койор... — Сарсу сурап, чилекейи чөйилип турган уйга бу куучын арай келишпей калды ошкош.

— Көөркийди ле сени. Айла сегис балалу болбойсын ба. Чалто-о, чалтоо! Балдары керек дезе јазап баскылап та билбес эмей. Мениҥ балам чылап отоп билгилейтен болзо, база кем јок болор эди. А сенийи, керек дезе, бир көбөлөккө дө чыдабас. Ийт-татай, мыныҥ балдарыныҥ

бўдўштерин! А бойынгды көрзөң. Је сен неге бўдўштеш? Айла эне болуп турар эмей.

Такаа бу сөстөрди угуп та турган болзо, је нени де удура айтпай, ичинде ле сананат: «Эх, бу моомо ошкош немелер јок болгон болзо, јўрўм кандый јакшы болбос! Тайга ошкош сөөк-тайакту да болзо, је көөркийлерде бир чыкырым сагыш јок болбозын ба. Јангыс ла јиир ле јиир, оныҥ кийнинде јадар ла јадар. Оноҥ калза, бойыныҥ ток-тойузына јакшызынып, көзин јумала, эстеп, кепшенеринеҥ башка нези бар? Је нези? Э-эх, бу јўрўмде моомо ошкош немелер ле јок болгон болзо...»

Тоҥуп калган көстў уй та не керегинде айтканын, энези унчукпай, та не керегинде сананганын, сыпушкалар билбес болгон. Олор оны оңдоордоҥ болгой, керек дезе олордыҥ тили де чыкпаган. Јангыс «сыйт-сыйт- сыйт» эдип шулургылап ла билер.

Кара кат ошкош бир ле болчок кичине-ек сайгакка сўрдўрткен је ле деген торбок шалбайып калган куйругын көкө тўште чычайтып алып, балдарын азырап базып јўрген такаанаҥ ўсти орто канча катап келбеген деер. Оныҥ учун чоокыр куш кандый бир тибирт ле укса, балдарын кыйгырып алала, сенектиҥ алды јаар арбана-арбана кирип јадатан.

А каҥтыр тумчукту какай балдарыныҥ курсагын блаап јиирде, чоокыр куш база нени де айтпаган. А ичинде сок јаҥыс сагыжы: «Э-эх, тўрткўн, тўрткўн! Каҥтыр тумчукту какай, какай! Тўҥзейип алган чочко, чочко! Нени јибес, нени аҥтарбас деер. Бачылдада јиир ле јиир, балкашка киреле, јадар ла јадар. Бир сўўнип те билбес, бир каткырып та билбес. Э-эх, бу чочко деп неме јок болзо, јўрўм кандый јакшы болбос эди. Кайран чечектерди аҥтара тўртўп, бастыразын собурып, булгап уймап јаткан неме — бу чочко ине. Кайран јўрўмди бу чочко ло булгап јат...

Балдарымды ла эзен-амыр чыдадып алатан болзом, бу чочколордоҥ, моомолордоҥ эмеш ыраар эдим. Бу чочколорло, моомолорло кожо канай јўрер? Олордыҥ ла јанында болгомдо, кандый да кир бе айса кускуну келгедий јыт па јапшына бергендий деп бодойдым...»

А ийт? Чындап, бистиҥ такаа бир катап ийтке арай ла јара тартырбаган эди. Ийтте не болзын, јаҥыс ла ээзиниҥ колын, ödўгин јалап билер, јалканчып јада тўжер. А ээзинеҥ öскö немени ол көрөр кўўни јок. Чоокыр такаа ийтти база ла, уйды чылап, тумчугынаҥ чокып ийерге сананарда, ийтте аай бар эмес, кандык ошкош азуларын кылайтала, ўсти орто калып келген. Оноҥ ары не болгонын сегис баланыҥ энези билбей де калган. Бир ле билинип келзе, теҥери лё јер аҥданып брааткан. База бир билинип келерде, балдары сыйкылдажып турган. Ол јўк ле тукубозом эҥирде ле оҥдонгон. Аштап калган балдарын көрўп, кайа бурыла ла, көзин јышкан. Оноҥ тўнеерге барып јадала, сананган сагыжы: «Э-эх, бу јўрўмде ийт јок болгон болзо, кандый јакшы болбос эди. Көрмöстиҥ оныҥ јалканчагы да коркуш, ичи-буурыныҥ јыду-јаманы да

коркуш. Анда кўўн де, јўрек те јок. Сок јаҥыс немези — кан-јин јайрадатан кандык ошкош апагаш азузы, јалканчыйтан куйругы. Јаанның алдына јалканчыыр, бойыла тўнгей јаш немени јара тартар. Э-эх, бу јўрўмде ийт јок болгон болзо... Је өскөзин кайдалык, јўк балдарымды ла чыдадып, куркун-канадын тынгыдып, чыдадып салатан болзом — меге онон артык не де керек јок...»

Балдарын канадының алдына сугуп алала, јайгы кажаанның карагуй тўбинде боро-чоокыр такаа кунугып па, ўргўлеп пе айса ыйлап па отурды.

Ол ло ийт ўстине чурап келгенинең бери чоокыр такаанын келтей канады сенегелеп, базып браатса, јер чийер болуп калды.

Кер-мар кырлардың ары јанынаҥ кара булут коскорылып, тайгалардың кабагы јемирилип ле келзе, чоокыр такаа канаттарыла тарс-тарс этире согунып, балдарын јанына јууп ийетен. Ыраактагы тенгеринің унчукканын тыҥдап, арбана-арбана айлы јаар јайбаҥдап туруп јанып клеедетен. А кенете келген ургун јаашка бастырганда, ол ак јалангга да болзо, канаттарының алдына балдарын сугуп ийеле, шык ла отура беретен. Јер селес эдер јалкын да, сабаттаҥ уруп турган суудый јааш та оны кыймыктадып болбойтон. Серенгкенің кабынча ла јўгўрўк кызыл буттарлу сыпушкалар ээчиткен чоокыр такаа көп катап јеткерге учураган. Је сегис балазының ырызы тартып, ол эмдиге ле јетире су-кадык јўрў.

Чоокыр такаа серенгкенің кабынча сегис болчок сыпушказын тўрген-тўкей чыдадып аларга, эртен турадаҥ ала энирге јетире бор-кар ишке көмўле берди.

Бир ле кичинек аш јытту неме таап алза, оны сиркече этире ооктоп ийерге, кызыл торко јалаалу бажы та тыркырай беретен, та сиркирей беретен — көскө көрўнбей «тырррр» эде берет. А сыпушкалары дезе! Билбес јерденг билип ийген, сеспес јерденг сезип ийген — «бајы-буjы!» — дежип јеткилеп келет. Соҥдогондоры учкан айас, баш ажа конгон айас болчоҥ кайнап, болчоҥ кайнап сыр-јўгўрўкле сунгулайт.

Бу ла јуукта јаҥыс јерге отурып албай, јантыс эдип, тўк јок канаттарыла кейге тайанып, «сыйт» этире белиҥдеп ийетен балдары эмди чала куш оборлу боло берди. Энези чилеп, буттарын чөйип керилер де, энези чилеп, изў кўндерде койу тобракка көмўлер де, энези чилеп, јааштың јылу суузын амзагылап, баштарын кайра чачкылап, көстөри јапјуп эткилей берет. Билдирер-билдирбес тумчуктарын морковь ошкош кып-кызыл буттарыла арчый соккылайт. Кер-мар јааш келгенде, чоокыр такаа арбана-арбана бастыра билезиле сенектиҥ алды јаар келтей канадын сўўртеп алган кирип јадар.

Эмди чоокыр такаа канаттарын канча да кире ўрпейтип, канча да

кире јайып келгенде, балдары чала бадышпаска турат. Оның учун кезик сыпушкалар энезиниң алды јаар јўк баштарын сугуп алган болзо, база өскөлөри энезиниң канадыныңг алдынаң бажын чыгарып келген, көстөри јапылдажып турат.

Бу өйдө энезине коркушту ачымчылу боло беретен эмес беди. Ол бар-јок кўчиле канча ла кире јерге јапшыра јайбайып, тумчугыла эбиреде јуңдарын сўрекей эптў этире јазап, јааштың бир де болчок тамчызын тўжўрбеске балдарын коркушту кичеейтен.

Ол анайда балдарын алдына сугуп алала, көзин јумган ла кийнинде эркеден эрке, јылудаң јылу сагышка алдыртып ийет: «Э-эх, мынайда ла балдарымла кожо узак-узак өйлөргө јўретен болзом. Меге оноң артык не керек эди. Удабас ла балдарымның ўндерин угарым. Јаанап, сөйтөйгөнин көрөрим...» Чоокыр такаа мынайда сананып, канаттарыла балдарын кууй тудат. Оның алдындагызындый кандый ла немеге кыјыраңтыыры да, кородооры да, өчөжөри де каранга ла јылыйып барды. Ол неденг улам андый боло бергенин, байла, кем де оңдобос болор. Ол керегинде эм тургуза чоокыр такаа кемге де айткалак.

Бир катап чоокыр такаа јаантайын ла эжикте сарсу сурап ыңырап туратан уйдың јаныла ödўп јадала, мындый эрмек укты:

— Је бу сенің бўдўш-бадыжыңды.

— Неме дейзеер, былар?

— Чырайың кайткан деп сурайдым?

— Оо-о, былар, менің чырай-бажымды адам айтсын... Эртен-соңзуннаң јут-јулакай болорго турган ошкош. Туку бооро артпактаң јыгылала, келтей куркуным чыккан, бу кўндерде сыстап, сайылыжып јат. Алдындагы тужымдый болгон болзом...

Уй тоңуп калган көзиле таакырап калган бўдўштў такаа јаар көрөлö, «мышч-ш» этти:

— Бойың јарым тынду, ўстине айылга толтыра балдар... а јиген немегер — кандый да аш, ўрен, курт-коңус. Тен өлөң чайнап билетен болзогор кайдар. Э-э, чалто-о!!

— Оны адам айтсын, былар. Эмдеештең ле корон-соок кыш керегинде сананып јадым. А балдарым арай ла бутка-колго јеткелек.

— Мен сени көрзöм, јаңыс ла ичим ачып јат.

— О-о, мен керегинде көп санааркабагар, былар. Быjыл ла балдарымды чыдадып алзам, је оноң арыгызын кудай бойы ла билзин...

— Арга јоктың эби јок дегендий, айдарда, кудайга ла иженип јадың ба? Кейле курсактанып болбос эмейиң.

— Је онызы чын, былар, чын. Кезик өйдö, аай болбозо, кейле де азыранып јўрбей база... А слерге јўрерге сўрекей јакшы! Баскан ла јеригер бастыра аш-курсак. Оның кийнинде слер неденг де коркыбай јадыгар.

— Је менде кўчи јеткелек бозуум бар. Каа-јаада ол керегинде база сананып јадым.

— Слердиң балагар кўч јок деп пе? Мында бир кўн сайгактайла, менің балдарымды арай ла былча базып салбаган. Оноң ло бери менің бир уулчагым тибирт ле укса, кирер јерин таппай турар. Онын ўстине, эрмек айтканда, эмеш такылчааң болуп калды. Эмди алдындагызы чылап «сыйт» деп айдып албас, а «сый-й» ла дейле, бош ўни ўзўле берет. Је андый да болзо, уулчагымның керсўзи коркуш, сöс уккуры кандый дезеер... Эмди оны та канайып эмдеп алатан немези. Чек эмди-эмди алаң кайкап јадым. Эмди ол јаш тужында болгообой јат. А јаанап келзе? Кызыл тангды адыра кыйгырар öйи келзе? Та канайдар, та не болор? Слер јаан кижи, айса болзо, кандый бир эп-сўме айдып бередер? А?

— Билбей јадым, кööркий, билбей јадым. Сени кöрзöм, чек ле ичим ачып јат.

— Мен керегинде кöп санааркабагар, былар. Ырыс деп неме бар не, ырыс, ого ло иженип јадым...

— А ол не дегени, кööркий?

— Ол бо? Ол дезе... Је оны канай јартаар? Карын, слер болушсаар.

— Је бот кöр. Бойыңның сöзиңди бойың да оңдобой јадың. А јарты јок санаа — кей санаа. А кей дезе кемге де туза бербей јат.

— Је онызы андый ла... Айса болзо...

— Айса болзо эмес, а немени шўўп билер керек. Ылгап, чикезине чыгар керек. А сен...

— Чын-чын, былар. Неменің чикезине чыгар керек — деп, чоокыр такаа айдала, кöзин јалт этире јумуп ийди.

— Бот сен јаантайын ла чын эмес сöс айдып турган учун кöзиң јалтылдап јат. А бистиң, уйлардың, кöзи качан бир јалтылдаганын кördиң бе? Је кördиң бе? — деп, уй айдала, тоңуп калган кöзин јумарга санайла, болуп албады.

— Је кандый да болзо, мен јўрўмимде кемди де тöгўндебедим. Јангыс ла балдарым керегинде сананып јадым.

,— А балдарыңның бўдўжин кöр? Кандый да боро-боро öңдў. Курсак јетпей јат, öскö не де эмес.

— Слердиң санаарла болзо, мен олорды азырабай турган турум не.

— Айса не деп? Је не деп?

Мының кийнинде чоокыр такаа нени де айтпай, келтей будыла кöзин бе, тумчугын ба јыжа соголо, балдарын ээчидип алып, чуланның тöри јаар басты.

Ол кўн чоокыр такаа иштенер де кўўни јок, амыраар да кўўни јок кажаанның тöринде бороруп калган отурды. Энгир кире берерде, ол ло отурган јерине балдарын койдонып алып, таң атканча та тўш кöрўп турган, та улаарып турган — ол оңду уйуктап болбоды. Ого тўниле ле

уйдың тоңуп калган көзи көрүнип, балдарын та кандый да неме блаар-га турган болгон. Ол оныла ла согужып, балдарын ла бербеске кандый да јаан чалканның ла алды јаар кирерге албаданып турган эди...

Чоокыр такаа мынайып ла кыйналып турганча, ыраак кырлардың ары јанынаң таңдак јарып келген. Таңдак јўзўн-јўўр өңиле ойноп, че-чектеп, јаанап, јарып клеетти. Бу ла өйдө јурттың ичинде анаң-мынаң пөтўктер кыйгырыжып, эртечи улустың чадырларының ыжы теңери өрө чоргый берди.

Бу өйдө чоокыр такаа араай туруп, силкинип ийерде, алдында јаткан бор-боткозы «бајы-бујы» дежип, база ойгонгылап чыкты. Олор, энези чилеп, буттарын чөйип керилеле, јаңы тыңып јўрген канаттарыла эки-ўч катап талбынгылап ийди.

Энези кече балдарын јетире азырабаганын сананала, бир јерден јетире јемзебей, экинчи, ўчинчи јерге барып, тўрген-тўкей иштене берди.

— Слер, балдарым, мениң эшкен јеримнең бойыгар курсакты бед-реп табыгар. А мен, ол айтканча, өскө јерден барып эжейин. А слер ме-ниң кийнимнең ле ары јўрўп ажаныгар — деп, чоокыр такаа балдары-на лаптап јакыйла, кажаанды айландыра эжип, кўрентиктеги бор-ботко төккөн јерди килейте јалмап, коркушту тың иштеген.

Јайгы кўннің чогы кырларга чарчап, өзөккө тўжерде, чоокыр такаа балдарын тардайта тойгызып алала, туранын төринде кўнге маказырап отурдылар.

— Кандый јакшы дезең, экем? — деп, мойынында кыскылтым јуң өзўп јўрген сыпушка јанында отурган карындажына айдат.

— Айтпа да... оны тен айтпа да.

— Көрзөң, энем ўргўлеп отуры ошкош?

— Арайзаң... Энем арыган не. Көрдиң не, энем канча кире иште-ген эмеш. А сен дезе табыштанарга јадың.

— Ой, кўннің јаражын! Ол чыгып клееткен кўнди көрзөң! Бўгўн кандый айас кўн болор эмеш. Кандый макалду-у! — деп, база бир сы-пушка чичкечек ўниле айда салып, «коң-ң» деп уча берген ат коңустың кийнинең ары ајыктайт.

— Ол уча берген неме не дееринг?

— Айтпазым.

— Је айтсаң.

— Айтпазым дегем, айдарда, айтпазым.

— А мен оны мында база көргөм. Энемле экў уйдың өтөгиниң ја-нында көргөнис. Учуп јўрерде ол јараш, а јерде базып јўргенин көргөн болзоң, јескинчиң келер. Керек дезе базып та билбес. Буттары адыр-манду, јама-ан неме турбай кайтты. Тумчугы дезе кыскаш ошкош, кой-рык-мыйрык.

Бу өйдө туку ла байадаң бери бир де неме айтпай турган «сый-й» деп чоколдоно береечи сыпушка такылышты:

— Қ-ккөбөлөкти көргөнөөр бө? Қ-кконгустаң j-jўс артык.

— Неме дейзиң, экем? Қандый көбөлөк? Ол не?

— Қ-ккөбөлөк пө? Ч-ччечек ошкош база jара-аш. База учуп билер. Көбөлөкти кемизи де көрбөгөн учун, бойлорыныҥ кўйўнгилеп тургаанын көргўспеске, ол керегинде нени де айдышпай ,чек өскө куучынга көчтилер.

— Билереер бе, мында энем не деп айткан?

—А не деп?

— Толтыра суулу казанныҥ кырына узак отурарга jарабас. Бир сөслө, суудаҥ jаантайын jалтанып jўрер керек.

— Суудаҥ ба? Бу ла суудаҥ? Қижининҥ чек ле чыкырар кўўни келер эмтир — деп, бир быжал-сары сыпушка «сыйт» этире айда салды. — Jе мениҥ ле суудаҥ jалтанар кўўним келбей jат. Ол тынду неме эмес. Бот карчага! Бот оны да мен jакшы онгдоп jадым.

— А мен мында jааштыҥ кийнинде jолдо тўўлип калган сууга канайда jакшы эжингем? Керек дезе чөҥўп туруп эжингем. Озо баштап, чын, эмеш коркымчылу болгон. Не дегежин, ол көөлмөктө булуттар, бу ла ўстибисте теҥеридеги булуттар. Чек кандый да коркымчылу. Қижиниҥ бажы айланар. Булуттар анда jылыжып турар. Мен чыдажып алыҥ бай, булуттарды, теҥерини макалду ла булгап ийген эдим. База да эмеш эжинер эдим, jе энемди бойыгар билеригер ине. Jиткемнеҥ тудала, туура мергедеп ийген. Jок-jок, суудаҥ ла коркор неме jок. Төгўн эмес, чын-чын.

— Неме дейзиҥ, балам? — деп, байадаҥ бери ончозын тыҥдап отурган чоокыр такаа көзин ачып, сурады.

— Jок-jок, эне. Мен тегин-тегин айткам.

— Мактанчак болбос керек. Сениҥ эрмегиҥди угарга арай уйаттту — деп, энези айдала, катап ла көзин jумуп ийди.

...Энези ненииҥ учун ургун jааштыҥ алдына отурганын, уйга арай сўстўрбей, сайгактаган бозуга арай тепсетпей, ийтке тиштеткен канады сенегелеп калганын оныҥ азыраган сегис балазыныҥ бирўзи де билбес болгон.

Ол ончозын кемге де айтпаган jаан jажыт болуп, эненииҥ киленгкей jўрегинде ле кунукчылду көстөринде jажына артып калган.

Паслей Самык.

АБАЙДЫҢ ЈЕРИНДЕГИ УНДЫЛБАС КҮНДЕР

(Советский литератураныҥ Казахстандагы өткөн күндери)

Меге бу јуукта, чокумдап айтса, 19 июньнаҥ ала 28 июньга јетире, биске айылдаш карындаштык ла кеен Казахстанныҥ јеринде өткөн јаан байрамда — советский литератураныҥ күндеринде туружарга келишкен. Туулу Алтайдыҥ литературазыныҥ адынаҥ бу байрамда бис эки литератор болгоныс. Мениле кожо чүмдемел сөстиҥ бу јаан јыргалду күндеринде Алма-Атада докторантурада үренип турган, филологический наукалардыҥ кандидады критик Сергей Сергеевич Каташ турушкан.

Муҥдар тоолу коп-коо сынду күмүш теректердиҥ бүрине көмүлип калган кеен-јараҗай Алма-Ата эки јүске шыдар поэттерди ле прозаиктерди уткыган. Мында јаҥыс ла бистиҥ ороонныҥ јарлу писательдери, бастыра республикалардыҥ литераторлоры турушкан эмес, је биске айылдаш Монголиядаҥ ала ыраак героический Кубага јетире социалистический ороондордыҥ писательдери болгон.

Айылчылардыҥ тоозында бистиҥ депутадыс, јарлу писатель Георгий Мокеевич Марков, писательдердиҥ союзыныҥ башкартузыныҥ качылары, Кабардино-Балкариянныҥ албаты поэди, Государственный сыйдыҥ лауреады Алим Кешоков, Калмыкиянныҥ албаты үлгерчизи, Государственный сыйдыҥ лауреады Давид Кугультинов, ады јарлу поэт, Государственный сыйдыҥ лауреады Кайсын Кулиев, Туркмениянныҥ албаты писатели, Государственный сыйдыҥ лауреады, Социалистический Иштиҥ Геройы академик Берды Кербабаев, Киргизиянныҥ албаты писатели, Ленинский сыйдыҥ лауреады Чингиз Айтматов, Государственный сыйдыҥ лауреады, ат-нерелү кожоҥ чүмдеечи, поэт Лев Иванович Ошанин, ады јарлу прозаик Юрий Казаков ло өскө дө көп писательдер болгондор.

20 июньда иш башталардаҥ озо эртен тура бастыра айылчылар ла туружаачылар Владимир Ильич Ленинниҥ памятнигине веноктор салган. Оноҥ Алма-Атаныҥ јаан јуундары өдөтөн Ленинниҥ адыла адалган өргөөдө Казахстанда советский литератураныҥ күндери ачылганына учурлалган торжественный јуун болды. Јуунныҥ кийнинде бис, јуулган улус ла айылчылар, казах калыктыҥ искусствodo јединген улу јеҥүлерин керелеген јакшынак ла көрүмјилү концерт көрдибис. Бу концертте СССР-диҥ албаты артисттери Бибигуль Тулегенова, Эрмек Серкебаев, Роза Джаманова, «Гүлдер» деп эстрадный ансамбльдыҥ јиттери Курмангазыныҥ адыла адалган инструментальный ансамбль ла өскө дө

коллективтер ле артисттер бойлорыныҥ кайкамчылу јайалтазыла улусты сўўндирдилер.

Экинчи кўнде бис Алма-Атинский областьтыҥ Джамбульский районында ат-нерелў акын Джамбул Джабаевтиҥ памятнигине ле мавзолейине чечектер салып, оныҥ јаткан айлына кирип, кымыс амзап, музейиле таныштыбыс. Мында бойлоры ойын тургузаачылар — јиит кожоҥчылар, бийечилер, музыканттар, студенттердиҥ ансамбльдары биске сўреен јакшынак, концерт көргўстилер. Айылчылар мында анчадала студенттердиҥ «Доусымхасан» деп ансамбльдыҥ кожоҥдорын тыҥ јарадып көрдилер. Студент артисттер казах албатыныҥ кожоҥдорын эмдиги ёйдиҥ музыкальный ритмине көчўрип кожоҥдоордо, сўрекей јараш ла кайкамчылу эмтир. Ансамбль — канча-канча телекейлик маргаантуштажулардыҥ лауреады. Мыныҥ кийнинде бастыра айылчыларды Казахстан јериниҥ аш-курсагыла, кўндў-кўреезиле таныштырарга, јирме кирези јараш кийис айылдарга кычырдылар. Мында казах калыктыҥ јебрен культуралу ла сўреен байлык аш-курсагы, јылкыныҥ ла төөниҥ сўдинеҥ эткен эки башка кымыс, казы-карта, куурдак, бешбармак, тўштўк јердиҥ јўзўн-башка алма-шикир јиилектери — ончозы столдордо болды. Бу кўндўни чечен сёстў ле керсў јўректў орто јашту эр кижи, мындагы совхозтыҥ парторгы башкарды.

Таҥ эртен тура бастыра писательдер 22 бёлўкке бёлинеле, учыкыйузы јок элбек казах јеринiҥ областьтарына учуп чыккан. Мениҥ јўрген группам Актюбинск јаар учкан. Бу группага ат-нерелў туркмен романист, академик Берды-ага Кербабаев, Казахстанда Абайдыҥ адыла адалган Государственный сыйдыҥ лауреады Тахави Ахтанов, талантту јиит казах поэт Саги Жиенбаев, Молдавиядаҥ келген јарлу поэт Ливиу Дамиан, Москваныҥ комсомолыныҥ лауреады поэтесса Лариса Васильева, Ленинградтыҥ комсомолыныҥ лауреады Вячеслав Кузнецов болдылар. Бистиҥ группаны СССР-диҥ писательдериниҥ Союзыныҥ качыларыныҥ бирўзи Алим Кешоков баштаган.

Актюбинске једерге ўч час учар керек эмтир. Бис келген ле кўн «Малчылардыҥ кўни» деп јаан байрамга учурадыбыс. Узуны он эки километр јерге атла јарыжар тушта јети джигитти Ай-Сулу Сагындыкова деп кыс акалап чыкканын көрўп, бис кайкаганыстаҥ ла сўўҥгенистеҥ чек ўн јок калгандый болдыс. Бу јаан байрамда бис бойыстыҥ ўлгерлеристи кычырдыс. Мениҥ «Уулым Эркин Алтайда чыккан» деп ўлгеримди олор көчўриш јогынаҥ оҥдоп турус деп айдышты. Эртенги кўннеҥ ала бис кўнине эки катаптаҥ заводтордо, фабрикаларда, совхозтордо, институттарда улусла туштажып, төрёл јерис керегинде куучындап, бойыстыҥ ўлгерлеристи кычырдыс.

Актюбинскте Культураныҥ туразында туштажуныҥ кийнинде поэттер студенттердиҥ садып алган бичиктерине кереес темдек эдип кол салып турарда, мединституттыҥ ўредўчизи: «Меге слер алтайлап бичигер,

мен оны алтай студенттериме көргүзейин» — деп айдарда, мында үренгилеген алтай јиттер учун оморкодым да, сүүндим де. Обкомныҥ баштапкы качызы нөкөр Василий Андреевич Ливенцов мында бисте бир јакшынак алтай кижи райкомдо иштеп јат деп айтты. Ол кижиниҥ фамилиязы Казагачев эмтир. Обкомныҥ баштапкы качызы: «Мен алтайларга төрөөн кижи» — деп меге база айтты. «Мениҥ төрөөним Альфред Иванович Папин — алтай кижи — Алма-Атада өҥдү металлургияныҥ министриниҥ заместители — деп айдып, оноҥ ары — сениҥ јерлештериҥ мында каруулу иштерде иштеп јат» — деп, күлүмзиренип кошты. Чындап та, Алма-Атаныҥ јаказындагы Каскелен деп городтогы туштажуда горисполкомныҥ качызы болуп Маркелов деп јиит уул иштеп јат. Онын адазы алтай кижи болуптыр. Бу туштажуда бисле кожо Алма-Атада военный училищениҥ үредүчизи подполковник Василий Михайлович Чанчибаев база болгон.

Мени бу јерде анчадала кайкаткан неме — Хромтау деп городтыҥ јанында ачык эп-сүмеле хром алып турган рудник-карьер. Ол јаан ла тереҥ өзөк ошкош карьердиҥ түбиндеги јетен тоннаныҥ самосвалдары үстинеҥ төмөн көрзөҥ, серенкениҥ бажынаҥ да јаан эмес билдирер.

Бис Алма-Атага ойто 25 июньда једип, эртен тура Абай Кунанбаевтиҥ ле Мухтар Ауэзовтыҥ памятниктерине веноктор салдыбыс. Оноҥ мында «Алма-Ата» гостиницаныҥ јанындагы площадьта бичик садар јаан базар ачылган.

Бу ок күн эҥирде Лениниҥ адыла адалган өргөөдө поэттердиҥ калганчы вечер-туштажузы ёдүп, мынила Казахстанда советский литератураныҥ күндери јабылган.

Бу калганчы эҥирде сүрекей көп тоолу ады јарлу поэттер ортозында меге, Туулу Алтайдыҥ литераторына, сөс берилгенине ичимде оморкоп бу јаан ајару меге эмес, је Совет албатылардыҥ бирүзине — алтай албатыга берилген ајару, советский литературалардыҥ бирүзине — алтай литературага ајару деп јарт онгдогом.

Бисти јаан күндү-күрееле уткыган, албатызыныҥ ак-чек јүрегиле ачык-јарык таныштырган карындаштык Казахстанныҥ јери мынаҥ ары там јаранзын, там чечектелзин!

Биске, алтай литераторлорго, јаан сүүнчи экелген, көп таныштар, күүн-санаалар, ийде-күч экелген бу күндер качан да ундылбас. Советский литератураныҥ Казахстанда өткөн күндери — ол бистиҥ көп нациялу советский албатылардыҥ најылыгыныҥ кеен-јараш чечеги болуп, узак өйлөрдө артар.

Аржан Адаров

КАРГАН КАМНЫҢ ТҮҢҒҮРИ

(Поэма)

Кырда энгирди чочыдып,
Түңгкүлдеген јес түңгүр,
Кызыл јалбыш эбире
Элестелип сен јүгүр!
Јер алдына бир түжүп,
Көк айаска бир чыгып,
Түңгкүлдеген, түпүлдеген,
Түмен туулар аш келген.
Эбире улус чырайында
Эрмеги јок коркымчыл.
Куулгазынду көрүмдер,
Кудай јаңгыс коручыл.
Карангуй јебрен айылда
Карган кам отурган,
Кызарган оттың јанында
Кырыңылап сананган:
«Алтайга јаңы јаң келген,
Ады оның — Совет.
Камдаба деп кезеткен,
Канайдатан неме эт?
Бу јаңга удура
Тартыжатан ийде јок,
Куулгазынды көргүзип,
Кутук тапсаң, бүдүм јок».
Ак чачтары семтейип,
Араай ол јайканат.
Адалар јүрүмин сананып,
«А, калак — деп унчугат. —
Калканың каанына
Калапту камдар бакпаган,
Кажаган айылда өртөөрдө,
Түнүктең учуп чыккан.
Түңгүрин кам јабынып,
Түкүреле, јадеерген.

Кызыл өрт өчөрдө,
Күлдең өрө тур келген.
«Сары јаңың керек јок[1],
Сатанала бир — деген. —
Будданга[2] бүтпезим,
Бу теңери ээ» — деген.
Кааңга камдар бакпаган,
Комуйнистке[3] багып јат.
Јаңы јаңның учуры
Јаан ла эмтир, канайдат?
Төрт адын тайып,
Төрөөнин кам «јиген»,
Јурт Советтиң јааны
Јуукта ла өлөр деген.
Је канайып та камдаза,
Коммунистте өлүм јок.
Көрмөстөрин ийзе де,
Көк јарамас, не де јок.
«Кайракан, јип болбодым, —
Калың јонго кам айткан. —
Комуйнистиң кудайы
Јаан эмтир» — деп јартаган.
Учы-учында карган кам
Улу тынып, шыйдынган,
Кызыл мааны күй турган
Јурт Советке ууланган.
Карган кам түңүрин
Јурт Советке экелген:
«Калак, мыны алыгар,
Камдабазым мен» — деген.
Јелбер кара сагалын
Сыймай тудуп эңчейген,
«Ак-аданым[4], маңта» —
Араай кам үнденген.
Јес көстөрлү түңүри
Јерге туруп, түп эткен.
Ары болуп маңтаарда,
«Акыр, адым, тур!» — деген.

---

[1] Сары јаң — ламаизм, буркан јаң.
[2] Будда — будийский јаңды төзөөчи.
[3] Комуйнист — коммунист.
[4] Ак-адан — түңүрдиң ады, актапап салган төөни адан деп адап јат. Айдарда, камның минген төөзи.

Jурт Советтиң јаанының
Jудрук столго јырс эткен.
«Камдабазым мен дейле,
Канайып турүң сен?!» — деген.
Колмылтыгын кодорып,
Колына алып шыкаган,
Jес көстөрлү јелбистиң
Маңдайына уулаган.
Jе оның ордына
Jеерен чачту кыс турган,
Карган камның көзинде
Каткы дезе јажынган.
«Куулгазының көргүзип,
Кутустанба сен мында.
Каталажкага сук салзам,
Канайдарың сен, таңма?!
Түндү-түштү түңүрди
Түпүлдеткен сен эдиң,
Таайымды јийтем деп,
Тайылга да сен тайдың.
Кажайган чачыңа килеп,
Карангуй јерге ийбегем.
Куулгазынду немелер
Куу төгүн деп мен билтем».
Jурт Советтиң качызы
Jуура көргөн кабагын:
«Кайда, түңүриң бери бер,
Көрзөң, мының кылыгын!
Советти ченеп турун ба?
Законыс бистиң бек эмей!
Контраны коркыдар
Колмылтык та бар эмей».
Түңүрин столго салала,
Түңзүйип кам отурган.
«Калак, таайыс, ачынбаар.
Качан да болбос, таштalган.
Тайылганы тайатан,
Тарту эдип алатан
Өй, байла, ыраган.
Ак-јарыкта јаңы јаң.
Ачынала, таайысты
Апарарга санангам,
Эрлик адай эжигин

Эбире көп лө айлангам».
Төртөн јети номерди
Түңүрге уул тургускан,
Төрдө кып — склад,
Анда апарып, ил салган.
Оноң кезе көрүжип,
Одош-тедеш отурган.
Көстөринде көрмөстөр?
Көп амаду јарыган?
«Катап ойто камдазаң,
Карамдабазым мен,
Коммунисттиң јаңын
Киртитпезим мен».
«О-о јайла, таайыс,
Ончозы меге јарт эмей.
Јурт Советке түңүрди
Бойым экелип мен бербей.
Ээлү түңүр алдым деп,
Эмди кереес бичик бер.
Кийнинде кинчек болбозын!
Килеп билбес — кара јер...
Карган мен өлөрим,
Калын агаш өс калар.
Комуйнистиң јаңына
Кам керектү јыл чыгар.
Ол тужында түңүрди
Оң колго алыгар,
Орчыланғның јүрегин
Ол ажыра тыңдагар...
Арлык-берлик санаалу
Албатыны кем билер?
Элдиң кыйыш салымын
Ээлү јүрек, эр билер».
«Коммунисттиң јаңы
Кудайы јок, билериң.
Куулгазыны јогынаң
Ырыс келер, көрөриң.
Телекейди кайкадар
Санаа бисте табылар,
Тереле јапкан түңүриң
Чирип, түңгей ундылар.
Оны колго алар деп,
Каранга сен иженбе.

Келер ўйе јолына
Качалганың сен салба.
А эмди, кам, ары јан,
Кереес бичик ме сеге.
Агитация болбозын,
Ачынарым мен сеге».
Јурт Советтиң јааны
Улу тынып, сананган.
Чаңкыр ышту айылдар
Чак тўндерденг ойгонгон.
Карган кам корчоңдоп,
Кайра да көрбөй брааткан.
Бөрўкте кызыл чолмонду
Јиттер јолдо туштаган.
Кам айлына келеле,
Карыкчылду тым јаткан.
Кызарып ашкан кызыл кўн
Тўңўр ошкош көрўнген.
Ак јылдысту теңери
Алып јўрген тўңўрдий,
Кыр бажында сары ай
Оның куулы көзиндий.
Канча јылга камдаган,
Байыганы оның јок.
Кара казан, јаңыртык,
Кара килиң кийим јок.
Карган кам таңкылайт,
Кайра јўрўмин сананат.
Јес көстөрлў тўңўрдиң
Тўңкўлдежи угулат.
Јурт Советте болгожын
Јуун, куучын, тал-табыш,
Көзнөктө өчпөс от.
Карангуйда — јарыткыш.
Ликбез, комбед, биригў —
Совет јаңгның јөптөри,
«Кажы ла кижи ырысту
Болор» деген сөстөри.
Камның ээлў тўңўри
Карангуй кыпта тым турган.
«Кайран төрөл Совет јаң!» —
Кычыруда айдылган.

Константин Козлов

КУРМАНЧЫНЫҢ ЈЕҢҮЗИ

(Комсомолдор керегинде куучындардан)

Чӧл ичинде куйундалган салкынга кар чек ле буркурап турды. Бу мындый күнге Чуйдың суузы да чуулдангандый, көбүктелген толкузын јылым ташту јаратка мергедейт. Күндер соок то болзо, је тошко бүркетпеген суу эмдик тайдый атыйланып, өзөккө меңдеп агат.

Бийик тууларда јаткан Чуйдың чӧли — кандый да уур иштең јана болбос малчылардың төрӧл јери!.. Бу кату айалгалу јерде јаткан улустың јалтанбас керектер эткени керегинде куучындарды меге малчылардың турлуларында көп угарга келишкен.

Ондор тоолу јылдарга улай койчы болуп иштеп келген аксагал Карман Тинибаевтиң меге Курманчы деп јалтанбас кыс керегинде айткан куучыны эмдиге ле ундылбайт. Бис ол тушта бу өрөкönлӧ кожо оның најы койчыларының бир канча турлуларына јүрүп, арып-чылаган келеле, аксагалдың кийис айлында изү чай ичип, јылынып отурганыс.

Өрөкön койу чайлу айакты кӧдүрип, бойының куучынын табылу баштады:

— Андый улус јангыс ла бистиң совет өйдӧ болор аргалу деп бодоп турум. Мен јаан јүрүмди өткön кижи. Көпти көргөм, көпти укkам. Је Курманчының јалтанбас кереги мени сүрекей кайкадып јат.

Оны бистиң фермага комсомолдор ийген. Бис, јажыс јаанай берген улус ,ого бүтпей турдыс. Тал ошкош чичке, мындый јиит кызыча малчының уур ижине чыдашпас деп сананып калдыс. Бу мындый кичү баланы койлорло канайда јангыскан артыргызатан? А бистиң колхозто дезе јангыс ла укту койлор болгон. Бу ишти дезе ай-карадан јана баспас, уурлардан јалтанбас улус бүдүрер аргалу.

Је Курманчыга койчының ижи солун эмес болгон деп айдар керек. Ол бистиң колхозто јарлу койчы болгон адазыла кожо бир кезек өй иштеген. Је онызы адазыла кожо. А эмди дезе бойы алдынан койчы болор дегени күч ле болуп келижер болды ба?

Мениң куучындап берерге турган учурал јайдың учында болгон. Курманчы бойының үүр койлорын ыраак кырлардагы одорго чыгарган. Соок түжүп, куйунду шуурган согордың алдында ол койлорын өзөккө түжүрер учурлу болгон.

Карман куучынын бир кезек өйгӧ токтодып, шаајың айакты бойына јууктадып, нени де терең сананып тургандый болды. Айса, ол јайгыда болгон учуралды эске алынат, айса, бойының ижи керегинде сананат..

Бис те ого чаптык этпеске, тым отурдыс. Анайда өрөкөн унчукпай отурала, каңзазын чыгарып, таңкы азып алала, бойыныңг куучынын оноңг ары улалтты.

— Курманчы бойын сӱрекей шыраңкай кыс деп көргӱсти. Колында турган койлорын тӱндӱ-тӱштӱ јакшы кичееген. Слер бистиңг јерди јакшы билбес болорыгар. Анда јылдыңг кажы ла өйинде јердиңг ач аңына — бөрӱге де јолыгарынаң айабас эмей. Сӱрекей сергелеңг болор керек. Бөрӱлер јуукта койлор отоп јӱргенин сессе, билдирбезинеңг келип, көп малды кырып барар. Онын учун койлорды јаңыскандыра таштаарга јарабас эмей...

Јаан удаган јокто Курманчыга кайрал келген. Комсомол онын кичеңкей иштегенин кӱндӱлӱ грамотала, баалу сыйла темдектеген. Бу сыйды ого колхозтыңг јуунында табыштырарына кысты төс јуртка алдыртылар. Онын ордына койлорло база Курманчыдый ок јиит кыс — Чейнеш Јаранкина арткан.

Ол туштa јуунга көп улус јуулган. Аймактаңг келген кижи Курманчыны мактап, онын колынаң бек туткан: «Курманчы, сеге бу сый эрчимдӱ ижиңг учун берилип јат. Сеге јаан спасибо. Бис сендий ишчилерле оморкоп турус».

Је кыс карууна айдар сӧсти таппай турды. Чын да, нени айдатан? «Эйе, мен чын мындый керек эткем» — деп айдатан ба?

Клубта отургандар онколоры кӱлӱмзиренип, колдорын чабышты. Олордыңг уткуулына нени де айдып болбой турган кыстыңг көстӧринде јаш көрӱнип келди. Ол јаан сӱӱнчиниңг јажы. Оноң незин уйалып кемзинер? Мындый кайралды тушкан-болгон кижиге бербес эмей.

Курманчы јерине барып отурала, јуунныңг божоорын сакый берди. Ого ойто турлуга барар керек. Кӱн де ӱрелерге турган ошкош. Анда Чейнеш јаңыскан канайып шыралап туру не?..

Је јуунныңг тӱрген божоор аайы да билдирбейт. Колхозтыңг шӱӱжетен суpактары көп эмей. Улам ла сайын јуулыжып, јуундаар ӧй јок.

Кӧзнӧк јаар көргӧн Курманчы кенете тура јӱгӱреле, зал јаар кыйгырып ийди:

— Көрзӧгӧр! Тӱрген көрзӧгӧр ... Ол анда не карарат? — деп, кыс айдып, кырлар јаар колыла уулады.

Онын токуна јок ӱнин укkан улус кӧзнӧктӧр јаар болдылар. Талтабыш башталды. Улус кыстыңг уулап көргӱскен кырларды көрзӧ, нени де аайлаар арга јок. Кара туман... Кырлардын сомы да билдирбейт.

— Је не чугаан? Мындый ӧйдӧ шуурган болор бо? — деп, кем де унчукты.

— Јок, ол шуурган! Јоткон!.. — деп, Курманчы кыйгырала, клубтаң чыга конды. Онын кийнинеңг колхозчылар чыктылар. Је јиит койчы кыстың изи де јок болды. Ол кемниң де мылтыгын алып, адына минеле, чӧл јаар учурта берген...

Амыры јок тўн болгон. Ол туштa бастыра тураларда от танга өчпөгөн. Курманчыны бедреп барган улус эртен турада арыган-чылаган јанып келдилер. Је кыс дезе эмдиге ле јок.

Бу өйдө Курманчы колхозтоң ырааkта болгон. Ол конторадаң чыккан ла бойынча турлузы јаар мендеген. Кыс бу чөлдиң кажы ла тажын, кырдың кажы ла ойдыгын јакшы билер. Је бу кара тозынды буркуратkан шуурганда нени көрөтөн эди? Куйундалып келген салкын кысты ээрдең чыгара чачарга тургандый, оның јўзине оок таштарды, тозын-тобракты мергедеп турды. А оның сыылу сыгырыжы кулакты чек ле тундурып јат. Атыйланып тўймеген, карангуйла бўркелген, ама-томо сыгыргав ар-бўткенде Курманчы такпайдый анда-мында таштalып та турза, је јана болбоды. Куйундалган бу салкынга чыдашпаган эки-јангыс агаштың онтулу кыјырты, баjырт эдип сынган табыжы кыстың јўрегине ийнедий кадалып турды.

Бир кезек өйгө шуурган-салкын эмеш сыныга бергендий билдирди. Је ол до узак өйгө эмес. Шуурган јаңы ийде алынарга, оның кийнинде катап ок атыйлана берерге эмеш тымып турганы ол. Је бу да тоолу ла секундтар туркунына кыска·кайдаң да алыс јерденг ийттиң ўрўжи угулды. Айдарда, койлор јаан ыраак эмес туру... Олор салкынның согулты аайынча Курманчыга удура келип јат. Кыс сўўне берди. Койлор табылган! Бу ок өйдө кыстың јўреги ачу сыстады: койлорды салкын айдап јат!.. Сўрекей јаан тўбек болордоң айабас.

Куйун-салкынду айалгада койчы койлорды канайда кабырарының эбин билбес болзо, ол туштa салкын койлорды бастыра чөл ичиле бир де амыр бербей, анаар-мынаар мергедеп турар. Салкынга айдаткан койлор чине-чагы чыгып, јада берер. Је ол туштa дезе — өлўм!.. «Чейнеш, Чейнеш, сен кайттың? Онызы керегинде билбезиң бе?» — деп, Курманчы бойында сананып калды.

Је эмди калактаар өй јок. Не де болзо, койлорды корулаар керек. Койчы адын байа ийттиң ўрўжи угулган јер јаар бурып ийди. Салкынга удура болгон аттың базыды чек јылбай, бўдўрилижи көптөп турды. Бойының да кўчи чыга берген Курманчы ат ўстинең јыгылбаска кичеенет.

Кенетийин оның колын кем де тырмап ийген деп билдирди. Коркыган Курманчы капшай ла мылтыгын алды. «Бөрў! — деп ол санады. — Је ат нениң учун ўркўбеген? Ол, јарт ла, Тайгыл болбайсын... Айдарда, койлор мында, јаан ыраак јокто...»

Койлор ыраак јокто деп Курманчының сананганы чын болды. Шуурган олорды Курманчы јаар айдаган. Олордың алдында таң атту кижи бар деп сескен койлор кыймык јок тура бердилер. Мында ок Чейнеш көрўнип келди.

Курманчы бастыра кўчин јууп, шуурганның табыжы өткўре Чейнешке кыйгырды:

— Салкынга удура айдаар керек... Удура! Уктың ба? Оноң öскö — өлүм!.. Оңдоп јадың ба?? Өлүм! Кырлар јаар айдап апарарыс...

Је эмди кыстарга эң ле ууры башталган.

Бу мындый шуурган јышта агаштарды тазылыла кодоро согор аргалу. А мында дезе јыш эмес — бийик туулардагы телкем чöл. Шуурган атыйлаңгадый јер јеткил. Ого ўзеери бек тазылду агаштар эмес, улус ла койлор.

Шуурганла тартыжарына канча кире öй öткönин Курманчы да, Чейнеш те чокум айдып болбос. Койлор салкынга удура барарынаң чек мойножып, эки кыстың кыйгы-кышкызын да укпай, јеңилинче ле салкын аайынча барар кўўндў болдылар. Эки кыска бу салкын-куйунда койлорды кайра бурыырына кöп лö чырмайарга келишкен. Је учы-учында койлор баштарын јабыс эңгейтип, салкынга удура бардылар. Курманчы койлордың бажын алып, алдынаң јортты. Чейнеш — кийнинең. Бастыра чине-чак чыга берген. Эмди ле ат ўстинең јыгылып, куйун-салкынның сыгырыжын да укпай, калың уйкуга бастырып ийгедий. Је Курманчы јапшыныжып турган köстöрин албан-кўчле ачып, база бойыдый ок арып-чылаган адын камчылап турды.

Кенетийин куйун-салкын токтой берди. Кайдаң да ыраактаң кўўлеген табыш угулып турды. Курманчы эбире кайкаганду ајарып көрди. Оны бийик кайа таштар курчайт. Олор Ыжык-Таш деп јерге једип келген туру не. Кандый да куйун-шуурганда мында качан да ыжык болорын көп малчылар билер. Је Курманчы бери кем баштаганын бойы да билбес. Оноң ары не болгонын ол база билбес. Бир ле оңдонып келзе, теңериде јылдыс кўйет, кемниң де ўндери угулган...

Ол ару ла јылу турада ойгонып келди. Öй тал тўшке једе берген. Кöзнöктöң кўннинг јаркынду чогы тийет. Орыннын јанында — көп улус.

— Чейнеш кайда? — деп, ол араай сурады.

Јажы јаанай берген кижи орынга јууктай басты. Ол партиянын райкомынын качызы деп, оны Курманчы танып ийди.

— Чейнеш бир де алдырышпаган — деп, ол айтты. — Је сеге эмеш амырап, јаңгы ийде алынар керек.

Райкомның качызы кыстың кўч јок колын араай сыймады:

— Сен, Курманчы, јалтанбас ла кыс болтырың...

Карман бойының куучынын мынайда божотты:

— Чын айдылган сöстöр — јалтанбас кыс. Ол эмес болзо, ол туштa укту койлорды кем корулап алар эди...

...Таң бозорып адып турган. Бис öрöкönниң бу куучынын угуп, јиит кыстың јалтанбас болгонына кайкап, бисте андый улус көп деп санаңып калдыс.

КАДЫН ЛА КИЖИ

Көгөлтиримниң көк ады —
Көп чактарга сен, Кадын,
Јылымдарды туурадың,
Јырандарла шуурадың.
Ай кулакту аңдар
Тибиртингди тыңдап,
Айаңдарында күн эрте
Тымыгылайт кенерте.
Сүмерлерге сүр берген
Сүт мөңкүдең башталдың.
Түмен суулар бириккен
Түндүкке сен ууландың.
Јаскалып аккан јолында
Јаламалар јалбырттый.
Јажу кудайзак улуска
Јайалтадый, јаргыдый.
Калјуурып кара јут келзе,
Капчалга батпайт Кадын.
Кажаттаң кара јеткердий
Кайнап чыгат, ажынып.
Талайып келип көп катап
Талайдый сен јайылганг.
Тарыска айылды катандап,
Тайылгадый агыскаң.
Је сеге совет Кижизи
Маргаан чачты, Кадын.
Јарадына келип, чүрче
Күркүредип койды МАЗ-ын.
«Эзен бе, Кадын, эзен!
Јаңгы Сартакпай мен.
Чөрчөк өйи өткөн,
Иштиң өйи келген.
Ар-ийдендги, нөкөр,
Амадуга уулап көр.

Jаба иштеек, багын,
Тузалу бол, карын.
Тўмен-телекей чагарыс,
Тўн шўўлтелер чечерис.
Тўште городтор тударыс,
Тўнде дезе сўўжерис...
Мыны уккан Кадын
Мыйрынгдай бербей кайтты.
Өмөлик ишти ангдып,
Өчи кайнап, айтты:
«Хе, хе! Кижи?!
Уйалбас бўдўжин!
Бойынг эт ижинг,
Куучындаба тўжинг.
Та агайын,
Та акпайын,
Керегинг jок.
Та jайылайын,
Та тартылайын,
Jот-кон-доп.
Коологон коолымда
Коробойтон ийдем бар.
Комыйысту jолынгла
Кожо барбазым,
Бойынг бар».
— Jок турган! — Кижи кекенген.
— Jоо, каан! — суу өткөнгөн.
— Тартыжарыс! — Кижи шыманган.
— Та, ырыс! — суу шуураган.
Тартыш эрчимин алат
Ол кўннен ала.
Кижи терлейт,
Суу кедерлейт.
Турбинадан тескинип,
Туура болот Кадын.
Турадый кўрге серпилип,
Туруп чыгат кажыл.
Салган темир jастыкка
Салбас болды бажын.
Төжөгөн бетон jадынга
Төкпөс болды уйкузын.
Эрезиндердин тижин
Эмтерип көрөт — тынг.

Элчереген экпиндерин
Эжип турат калыҥ.
Томуртка чылап төҥөштөҥ
Ӱйттер ойот Кижи.
Јөргөмөш чилеп эмештеҥ
Эмиктер тартат Кижи.
Чымалы чылап сӱӱртештеҥ
Тоормош экелет Кижи.
Адару чылап иштеҥ
Ырыс табат Кижи.
— Мееркешпегиҥ, Кадын,
Мен — Кижи.
Сен — менинҥ адым.
Ме, кижен!
Анайып бир кӱн энгирде
Кадында кайкал: Кӱн.
Кижи, мактал ӱйеге:
Бу — јаҥы кӱр.
Сол јараттаҥ оҥ јаратка
Солоҥыдый кӱр керилген.
Кӱӱлеген эмиктерде
Кӱзӱҥгидий от тизилген.
Кайкал чӱмдӱ-јепселдӱ
Кадын уккур ичкери болот.
Кандый да јарык кожоҥду
Карангуй Алтайды ойгозот.
Кудайзактар мыны угуп,
Куйка-бажы јиҥмирейт.
Кулдар јаҥы ӧйди уткып,
Кудайларды јемирет.
Корум-ташта јылып калып,
Койу-койу салкын келет.
Кобы-јикте јурттар јарып,
Городторды белгелейт...
Јеҥдирткен суу бут алдында
Айланышта, иштеште.
Јеҥӱчи Кижи кӱр сыртында,
Айладу јаҥы тӱштерде.

Б. Бедюров

КОЖОҢ КӦГЎСТЎ ЈИИТТЕР

Быјылгы февраль айдыҥ баштапкы кўндеринде Горно-Алтайскта кӧп солун алтай јиттер ле кыстар болгон. Кеен-седеҥ бўдўмдў, кеберкек јиттерди кӧргӧн лӧ тарый олор Туулу Алтайдыҥ тыштында ўренип турганын белен танып ийереер. Бу чындап та тӧрӧл јеринде, ада-јуртында амырап јўреле, ўредўзине ойто Москва, Ленинград, Новосибирск, Свердловск, Пермь, Барнаул ла керек дезе Волгоград ла Одесса да јаар бараткан јиттер болгон.

Бистиҥ јиттер эмди ороонныҥ кандый городторында ўренбейт эмеш? Олор кӧп сабазында акту бойыныҥ кўчине, билгирине салдырып, кемнеҥ де камааны јогынаҥ ўредўге кирип алгылайт. Јуук келер ӧйлӧрдӧ олор Туулу Алтайыстыҥ экономиказында ла культуразында керектў ле учурлу ишчилер болорында алангзу јок. Ониҥ учун олорго ајаруны ла кичеемелди эмдигештеҥ эдип, санаа-кўўнин ле ууламјы-јолын эмдигештеҥ билер-кӧрӧр керек.

Карындаштык Хакасияда музыкант алтай јиттер ле кыстар ўренип турган деп мен билетем, је бу ӧйгӧ јетире олорго јолугып таныжарга келишпеди. Ониҥ учун Абакан јаар ўредўзине бараткан бир јиитке ле эки кыска јолугып куучындашканыма сўрекей сўўндим. Карманова Галя ла Ташкинова Юля Экинурдыҥ, Товаров Кўргерей Јаан-Јаламаннаҥ болуптыр. Кыстар Абаканда музыканыҥ училищезинде баштапкы курста, домбраныҥ клазында, Кўргерей дезе дирижерго ўренип турганы јарталды. А бастыразы ол училищеде 16 алтай студент ўренип турган эмтир.

Былтыр Абакандагы училищени алтай студенттердеҥ Адарова Зина ла Кончев Володя эҥ башкы божодып чыккан. Кончев Горно-Алтайскта детдомдо өскӧн, ол бойы Улаганныҥ уулы, а Зинала бис нацшколдо кожо ўренгенис, ол бойы да бистиҥ Оҥдой аймактыҥ кызы. Зина Новосибирскте консерваторияга кирген, ол дирижер болор, Кончев Володя дезе Москвада Гнесиндердиҥ адыла адалган музыка-педагогиканыҥ институдында албаты инструменттериниҥ клазында ўренет.

— Быјыл училищени база тӧрт кижи ўренип божодор — деп, кыстар айдышты.

— Олор кемдер? — деп сонурказам, мындый атту-јолду болгондоры

јарталды: Төлөсова Света (вокалист), Близникова Оля (пианист), Бедюрова Юля, Бахтушкина Алла (дирижерлор) эмтир.

— Је слер Абаканда ӱредӱге канайып барганаарды куучындап берзеер — деп, Юлядаң сурадым. Юляның куучынын угар болзо, Экинурдың школында ӱренген бир канча кыстар азыйдаң бери музыкага амадаган эмтир. Бир катап Абакандагы училищеге алары ӧдӱп турганы керегинде јарды газеттең кычырала, ого барып ӱредӱге кирген. Эки јыл белетӱлӱ бӧлӱкте ӱренгендер, эмди башталкы курстың баштапкы семестрин јеңӱлӱ божоткон.

Юля ла Галя кичинектең ала — 4-чи класстаң бери — школдың балдарының ойын-концерттеринде туружып, хордо кожоңдоп туратан, оның кийнинде бу олордың көксиндеги тиркиреген амадузы боло берген.

— Ӱредӱ божозо, кайда иштеер?

— Ойто ло јанарыс. Баштап тарый јеристе эмеш иштеп көрӧрис, оноң ойто ӱредӱбисти улалтар деп бодоп турубыс.

— Слердиң эң јаан амадугар кандый? — дезем, эки кыс јаңыс ӱнле мынайда айттылар:

— Бистиң кӱӱнзегенис: алтай албатының ойноткыларының ансамблин тӧзӧӧр керек. Бис онызын улай ла шӱӱжип-куучындажып турадыс. Азый, одузынчы јылдарда андый коллектив болгон деп укканыс. Је эмди бистерге оны аайлап-баштап айдып берер кижи јок. Ончозын бойыска шӱӱрге келижет. Эмди бистер ӱренип јадыс, база да өскӧ јиттер бого келип ӱренгилеер. Профессионал ӱредӱлӱ алтай музыканттар ӧзӱп чыккан кийнинде бу сурак кыйалтазы јок турар.

Чындап та, бу кыстардың мынайда сананары да, айдары да јолду. Эм ӱстине бистиң музыкалык искусствобыс көнӱ ӧзӱмде деп айдар арга јок. Ончозы самодеятельностьтың кеминде ӧткӱрилип ле ӧдӱп јат. Ӱредӱлӱ композиторлор ас, бар-јогы дезе кайда ла туура јерлерде иштегилейт. Олорды ишке тартып аларында чокум ууламјы ла јӧмӧлтӧ уйан деп, XXIX областной партийный конференцияда сӱрекей чын темдектелген. Онызын бу да Абаканда ӱренип турган јиттер бистиң областьта культураның ижин башкарып турган управлениезиле ас колбулу болгоны база да јарт керелейт. Бу јиттерде алтай бичиктер јокко јуугы, «Алтайдың Чолмоны» газедин алдырып, кычырбай турганы сӱрекей коомой.

— «Алтайдың Чолмоны» слер, анда андый көп улус, не алдырып кычырбайзаар? Јӱк бир де экземплярын?

— А бис бичидерге турарыста, јарабас деп айдышкан. Онызын сӱрекей кайкап уктыбыс. Бооро кӱскиде нӧкӧр Таушканов Абакан келип јӱреле, бистерге јолугып, бичиктерди, газеттерди, анчадала музыканың ноталарын улам сайын ийип тураачы болгон.

— Эмдиге јок то, байла, болбойтон неме туру, бис оны сакып чӧкӧдис — деп, куучынга Кӱргерей кожулат.

Јок, чындап та, кижи кайкаар немелер болуп јат. Абаканда бистиҥ камык јиттер ӱренет, — а камык деп айтпай, ол 16 музыкант дегени биске кирелӱ неме эмес! — Је олордыҥ бары-јогы бистиҥ культураныҥ башкартузын јаан соҥуркатпай турганы јарт билдирет. Онык учун бистиҥ байа олорго ајаруны эмдигештеҥ эдер дегенис бодоп ло укааркап айдылган шӱӱлте эмес.

Је андый да болзо, јаш ӱйе бойы өрө өзӱп, көндӱгип ле јат. Көгӱсте бӱткен јайалта болзо, өчөр эмес. Јаҥыс ла ачулу болуп турганы: ол јиттердиҥ эрчимин ле өктөмин чындык јолго уулап-баштап берери бисте ас. Андый эмес болгожын, кезик јиттер јастырып, јастыкпас эди. Темдек эдип бу ла куучыннык ортозында мындый да неме угарга келишти: Яграшев Саша деп уул олорло кожо училищеде ӱренип турган, бойы кожоҥчызы сӱреен, гитара ойноор. Оноҥ та ненииҥ де учун ӱредӱзин таштап, ары-бери калбаҥдаган, Барнаулга барып баянисттердиҥ курсына да кирген, оны божодоло, Кош-Агаш барган, иштеген, эмди ойто Абаканда.

Је бодозоор до, бу јайалталу јиит бек ууламјылу болзо, мынайып кылынар беди? Булгалбаган болзо, эмди ӱредӱзин божодып јадар, оноҥ јакшынак профессионал чыгар эди. А эмди санаа алынып, ойто ӱрензе де, канча јыл калас барган, ончозын ойто јаҥыдаҥ орныктырар керек. А өй ӧдӱп јат, кайран өй!

Келейдеҥ Јурункин Толя деп уул ӱренет. Онык специальнозы — домра.

— Јаҥыс бештерге ӱренип јат, оркестрде баштаачы рольдо — деп нөкӧри учун оморкоп айдып отурала, Кӱргерей кенетийин кородоп айтты: — Та не болгон? Бу ла јаҥы каникулга јаҥган. Эмди дезе ӱредӱзин чачала, автошколго кирерге турган деп, бу Юля ла Галя угуп келген эмтир. Ого ӱредӱзин божодорго јӱк ле эки јыл арткан. Та не болгон, музыкант болотон кижи автошколго кирерге јат.

Бис Толяныҥ ичкери салымы керегинде чочып, культураныҥ управлениезине телефон соксобыс, анда Јурункин Толя ӱредӱзин божодоло, Экинурга келип иштейтен дежип, сакыгылап отурганы јарталды. А јиит кижи јакшы ла ӱредӱзин чачарга турганын, кандый шылтак табылганын кем де билбес.

Бисте јайалталу музыканттар ас. А барып ӱренип јатканын, өзӱп келеткенин кӱн эртеденҥ көрөргӧ, кичеерге чала ундып јадыбыс.

Бу да јиттер чек јаш улус. Јурункин Толя 18-тӱ. А Кӱргерей де Оҥдойдогы орто школды 1971 јылда божодып, ӱредӱге кирген. Бойы оогоштоҥ ала чуранага ойногон, — јуртта өскӧ инструменттер билер эмес, керек дезе топшуурын да ундыгылап бараткан албаты да, канайдар. Је ол до јакшы. Байа ла Галя ла Юля чылап, школдогы концерттерде туружып, көндӱккен уул, је ол ары-бери согулбай карын, ырыс болуп, төп улуска јолугып, олордыҥ јӧбин угуп, Абаканга атанган. Эмди

дирижерго ўренип јат. Бу јиит чындык јолдо, бойыныҥ эдетен керегин билип-оҥдоп јат деп быжу айдар арга бар.

— Сен ўредўни божодоло, нени эдерге турыҥ, Кўргерей?

— Консерваторияга кирер. Дирижер болгондо, јол ортодо токтоорго јарабас. Оноҥ бого ойто келер. Мениҥ амадуум: алтай албатыныҥ хорын төзөөр. Мында мен орус хорлордыҥ јакшынак јаҥжыгузына тайанып, ишти кödўрер деп бодойдым. Бистиҥ алтай улус талантту улус ине. Бисте музыкага јарайтан көп јиттер бар. Олорды баштап, айдып берер керек. А олорды төзөзө, уулаза, јакшы барар. Көрзөөр, ол Таймырда јуртаган долгандарды. Кичинек албаты. Уушча. А олордыҥ Новосибирскте көрўде ойногон комустыҥ ансамблин көргөм. Москвадаҥ бери комустагылап јат. А бистийи де оноҥ уйан эмес. Кижи бодозо, артык да болор аргалу ошкош. Темдек эдип бу ла бойыбысты алайын. Бис хакастардыҥ национальный «Жарки» («Кўнкајы») деген ансамблинде туружып јадыбыс. Бистиҥ алтай кыстар олордыҥ хакас кийимин кийип, бийелезе, хакастап кожоҥдозо, кем де олорды алтай деп билбейт те, таныбайт та. Оркестрде көп сабазы база бистиҥ балдар. Онын учун алтай јиттер ўредўзин божодоло, јўре берзе, олордыҥ оркестри ле ансамбли арай чучурай бергедий кирези бар. Темдектезе, Гена Кунгуров (Оҥдойдо «Ленин јол» јурттыҥ уулы) ол ансамбльда «Койонокты» кожоҥдойт. Хакас көрөөчилерге «Койонок» коркушту јарайт.

Бу музыкант јиттерле куучындажып отурала, мен олордоҥ бисте эмди албатыныҥ ойноткы-инструменттери чек јокко јуугын не деп көрўп туругар деп база сурагам. Олор бойлоры да мынызын база сўрекей кайкажып турганы јарталды.

— Бистиҥ Јаан-Јаламан јуртта топшуур согуп билер улус јок. Јиттерди кем де ўретпеген. Комус, икили, шоор дезеҥ, јиттер кайкажып угар — деп, Кўргерей айдат.

— Чын, бистиҥ Экинурда топшуур база јокко јуук — деп, кыстар ого јömöжöт.

Је эмди бодозоор до, бистиҥ бу су-алтай јурттарда бойыныҥ адаöбöкözининҥ ойындарын билер улус јок болуп баратканы чочыдулу эме пе? Топшуурды бойы ойып эдетен устар јок эмезе ас. Эдўлў топшуур садуда јок.

Бўгўнги кўнде эрмек оны бойы ойып эдери керегинде эмес, јок, алтай инструменттерди эдерин промышленный төзөлгөгө тургузып, олорды көптөҥ эдип чыгарары болуп јат. Бўгўнги кўнде сурак јербойында топшуур согуп, икили тартып билер карган-тижеҥ бе айса öскö улу керегинде эмес, јок, алтай инструменттерле ойнойтон аҥылу ўредўл профессионал музыканттар öскўрип алары болуп јат. Нениҥ учун дезе бала-барканы јаандары бойыныҥ öйинде ўредип-айдып бербеген.

Јууданҥ-чактаҥ улам албаты артап-астап тураруда, онызын керектее де улус јок болгоны јарт. Је бўгўн öскö öй, öскö ўйе. Андый болордо, б

сурактy чек јаңыдаң, кезем-чике тургузар ӧй јеткен. Шак оныҥ учун бис бу керекти ичкери јылдырбай, керектебей турганы учун культураныҥ областной башкартузынаҥ некейтен учурыс бар.

Мынызын јадын-јӱрӱмниҥ аайына келиштире алып көргӧжин, бис бодозобыс, эки ӱйениҥ ортодо, эмдиги ле озогыныҥ ортодо, музыкага јаҥжыгуныҥ колбузы ӱзӱлип баратканы билдирет. Оныҥ учун фортепианоло, домрала јакшы ойноп то турза, јаш ӱйе бойыныҥ алтай ойындарын чек билбеске јуук. Оны ӱспес ле чачпас арганы табар керек. Бу да Абаканда ӱренип турган музыкант јиттерге ӱренип чыккан кийнинде албатыныҥ кӱӱлерин бӱгӱнги јӱрӱмге келиштирер аайын табарга көп иштенерге келижер. Бу јаан амаду бӱтсин деп, јана баспай иштейтен улус, јайалталу музыканттар керек.

Алтай кожоҥдорды да алар болзобыс. Туку ла качангы эки-јаҥыс кожоҥды радио ажыра канча катап берип јадыбыс. Бистиҥ поэттер мында бурулу, олор јаҥы кожоҥдор бичибейт деп, Улаганнаҥ бир јаан јашту өрөкӧннӧҥ мен бу јуукта письмо алгам.

Ол өрөкӧннииҥ алтай кожоҥ учун «оорып», јӱреги өҥзӱреп турганы јакшы. Улус бойыныҥ тилиле бойыныҥ јаҥы кожоҥдорын угарга јат. Оныҥ учун албаты бистеҥ јаҥы кожоҥдор некеери де јолду. Је јаан өрөкӧннииҥ бир билбей турганы мындый: јаҥы кожоҥдор ас болгоны учун, калак-кокый, јӱк ле поэттер бурулу эмес, бистиҥ кажыбыстыҥ ла ӱлгерин, јакшынак композитор табылза, кожоҥго салар аргазы бар. Алтай кай чӧрчӧктӧрди опера, балет, либретто эдер арга јок по? Бу байлык качан да тӱгенбейтен эмей. Бисте композиторлор ас, јокко јуук — шак оныҥ учун кожоҥдор ас деп бодоп турус.

Темдектезе, бисте Константин Малчиев деп јиит балетмейстер бар. Ол 21 башту. Былтыр Челябинскте культураныҥ институдын божоткон, эмди КЭБ-те бийечи болуп иштеп јат. Је ого бийечи болоры ас, ого бойы бийелер тургузатан арга берер керек. Ол былтыр јайгыда Хакасияга јоруктап јӱрерде, андагы көрӧӧчилерге Малчиев бойы тургускан «Аҥчы ла куш» деп алтай бийе сӱрекей јараган. Анда классиканыҥ ла албатыныҥ пластика-кыймыгузы биригишкени марлу ла солун.

Мыны ончозын айладып шӱӱп келгенде, эм ӱстине бисте культураныҥ ижи уйан, тереҥжигелек, калай ӧдӱп јат деп айдар керек. Оныҥ учун ол бистиҥ јаҥы тӧзӧлип јаткан, театр деп айдып турган КЭБ-тиҥ де ижинде чокум ууламјы ла быжу јӧмӧлтӧ уйан.

Оныҥ учун бу Абаканда, Энесайдыҥ јарадында, карындаштык Хакас јеринде, 16 алтай музыкант ӱренип турганы сӱрекей сӱӱнчилӱ.

Туулу Алтайдыҥ бу јаҥы ӧзӱп келеткен, музыкага јайалталу јашӧскӱримине тайгадый бийик, талайдый элбек, кеен алтай музыка тӧзӧзин деп кӱӱнзеп турганысла коштой, олордыҥ бӱгӱнҥи ӱредӱзине, келер ӧйдӧги ижине культураныҥ областьтагы башкартузы некелте ле ајару эдер деп иженип турубыс.

ЈИИТ ЎНДЕР

Момый Чекурашев

ТИЗЕГЕ ЈЕТИРЕ АК КАРДА

Оромды төмӧн ак куйун
Октолып ойноп келедет.
Аланзып токтой тўжеле,
Меге јаңгып ийеле,
Айлык јерге уча берт.

* * *

Кӧзнӧгиме салкын согуп,
Токулдатса,
Кунукчылду кожонг айдып,
Комудаза,
Јалаңдарга кўн чыгып,
Карды кайылтса,
Јажыл ўндў кўўк эдип,
Алтай јаранза,
Сананарым мен сени.
Энгиргери таңдактар эриксе,
Эрикчелдў санаалар кӧбўрзе,
Кӧзнӧгиме кайынгаш энгилзе,
Эрке јараш кеберинг эбелзе,
Санаркаарым мен сеге.
Салдым салкын ыйлагай —
Ол тегин ыйлаш,
Сўўшле, сакылтала
Јўрўм јараш!

Валерий Прокошин

ОРЛИК ДЕП АТТУ КАН-КЕРЕ

Ол тушта мен он ло јашту болгом. Тўште сууга эжинеле, айлымда ажанып отўрзам, эжик ачылып, Юра деп најым кирген ле бойынча мынайда айтты:

— Билериҥ бе, слердиҥ кварталда кемниҥ де огородыныҥ ичинде артпактыҥ ўстинде кандый да јаан боро куш отуры.

Бу солун немени тургуза ла көрөргө кўўнзедис. Бис бойыстыҥ огородыстагы картошконыҥ бўрлериниҥ ле кўнкузуктардыҥ ортозыла јылып барала, өскө улустыҥ огородына кирип, согоно отургузып салган јалбак мааланыҥ јанына токтоп, јада бердис.

— Көр, ол туку артпактыҥ ўстинде не отуры?

Көрзөм, огородтыҥ ичинде төҥөшкө туура кадап салган шерде агаштa чокужы коркок, эмеш кўреҥтик-чоокыр өҥдў кан-кере деп куш отурды. Ол изўркенип, канаттарын чала талбып, оозын ачып алган, буу бажында ары-бери базып турды. Бу куштыҥ казыр бўдўжинеҥ мен коркыбадым, карын, оны буудаҥ айрып алар кўўним келди. Нениҥ учун дезе, ол узун јайгы тўштиҥ изўзине чыдажып болбой, артпагынаҥ эҥиргери јыгылып, кўлў буузына салакталып өлөри јарт болгон.

— Бот шилемирлер, кан-керени өнөтийин куштар коркыдарга мында буулап салган — деп, Юра кимиренди.

Бу куш канаттары јетире јаанап өспөгөн кан-керениҥ балазы болгон... Оны бис тургуза ла «Орлик» деп адап ийдис. Орлик агаштыҥ ўстине ары-бери базарда, буу оны божотпой турды. Ол јыгылбаска канаттарыла талбып турат. Ол будындагы бууны чокып, тўктерин атрайтып, изўге чыдажып болбой, токунай берет.

— Олордыҥ бойын изўге анайда буулап салар керек — деп, Юра ачурканып айтты. Бис бой-бойыска удура көрўжеле, керектиҥ аайын эрмек јоктоҥ ло оҥдоп ийдис.

Өрө өҥдөйип, ајыктандыс: айландыра бир де кижи јок эмтир. Мен майкамды чупча тарттым. Юра бууны кезерге карманъынаҥ татап калган томурак бычагын чыгарды. Экў Орлик јаар тўрген бастыс. Јууктап келеристе, ол акшып, канаттарын талбайтып алды. Бис оны майкала јаап ийдис. Је изўге мелиреп калган кўлўк јобожып, токунабай кайда барзын!

— Тырмаба, көөркий... чокыба, көөркий — деп эрмектенип, мен оны јерге јаба базып аларымда, Юра буузын кести. Онон Орликти колтуктанганча тўрген јўгўрип келеле, ölöн сугатаң сарайга кирдис.

— Учарга ўренип албаганча, ол мында ла јўрзин. Таскай берзе, божодып ийерис.

Чўрче ле ого уйа јазап ийдис. Мискага суу уруп экелдис. Кан-кере чокужыла јемзенип, мени аткак бўдўмдў тырмактарыла теберге де ченешти. Ол такаа чылап суу ичип билбес болды. Экелген сууны калас төгўп салат. Анайып бис көп катап суу тажыдыс. Учы-учында ол токунап, тумчугыла төжиндеги тўктерин кўбўредип, бис төön көрўп отурды.

Орликти сарайга јангыскан артырып койоло, суудаң оок балыктар тудуп экелдис. Балыктың јыдын алып, Орлик мен јаар секирип келди. Ол курсагын ўзе јип ийди. Тойбогон ошкош. Барынтычы куштың балазы акшып турды. Ач өзөккö көп јиирге јарабазын ол кайдаң билзин. Бис сарайдаң чыгала, мынаң ары нени эдерин пландадыс. Төс сурак — Орликке курсак табары... Юра бистиң оромның ўч-төрт уулчактарыла кожо балык тудар болды. Орлик керегинде олорго бис айтпаганыс. Айлымдагы улустарга мен керектиң јартын чын айдып бердим. Олор меге эттиң кату умуктарын, бестерин, челин ле шилилерин берип турарыс дешкен. Эмди керектер торт јаранган! Эртен тура балыктар тудуп алала, онон ажинип ле күнге күйетенис. Орлик дезе сарайда ла амырайтан. Тал тўштиң кийнинде сарайга келип, оның ўредўзин баштайтаныс. Мен колыма эт эмезе балык тудунып алала, ыраак толукка барып:

— Орлик, Орлик! — деп кыйгыргамда, ол учуп келеле, менин алдыма отурып алатан.

Мен јерлик куштарды колго канайда ўредетенин бичиктең кычыргам. Анчылар казыр куштарды колдың карызына отургузатан болуптыр. Колына меелей кийип алала, ээрдиң кажына эдип салган ангылу тайангышка тайанып алатан болуптыр. Калың кап көктöп алала, онызын јең чилеп карызына кийип алып јат. Менде андый јепселдердиң јогы јарт, је јазаарга керек болгон.

Эски фуфайканың јеңинең меелей эдип алдым. Кан-керениң бажын туй сугарга эски носок то табылды. Орлик эт, балык јиирдиң аргазында јобожып, ўредўге таскай берди. Кижининг карызына келип отурала, јыгылбаска тудунып, ары-бери јайбангдаганда, бек тырмактары јеңдө ödўп, кижининг эдин кадап турат. Оның учун шыркаларымды улам сайын сўртўп тураргa келишкен. Мынаң улам сарай дöön Орликке бараргаң озо уулчактар мениң колымды бўдўн фуфайкала ороп, кендир буула эмезе бинтле таңып койотондор. Олор Орлик керегинде тудуш ла сонуркап сурап туратандар. Кезикте ого сый эдип балык та экелгилейтен.

Орликтиң бисте јатканынаң бери бир ай ödö берди. Канаттары оны кейде јакшы тудар боло берген. Сарайга кирип ле келгемде, эт эмезе

балык јиирге мен јаар учуп келеле, колыма отурып алатан. Ойто чыгарга турзам, Орлик меге коштонышып, эжиктеҥ чыгарга турат. Бир катап Юрала экӱ эжинеле, јанып браадарыста, уулчактар једижип келеле:

— Орлигеерди биске көргӱзеер — деп, јайнап сурагандар. Бис јөпсинип, ончобыс айылга келдис.

— Уулчактарга керсӱ көрӱн — деп, мен Орликти чыгарып келдим.

— Оо!!

— Бот кандый!

— Чындап та, кан-кере туру не! — дежип, уулдар кайкап турдылар.

— Орлик, Орлик! Валера, сен оныҥ колпачогын уштып ийзеҥ! — деп, уулчактар сурагылады. Мен уштып ийдим. Орлик эбиреде көрөлө, уулчактарды керекке албай, карымда табына отурды.

Је кандый да уулдыҥ Шарик деп ийди ӱрӱп, Орлик јаар тап эдип калып турды. Орлик акшып, бек тырмактарыла мениҥ колдорыма кадалды. Мен кыйгырып ийеле, колымды төмӧн салып, оныҥ будындагы кыска буузын ычкынып ийдим. Ол јерге отура тӱжеле, канаттарын талбып ийеле, өрө шуҥуп чыкты.

— Орлик! Орлик! — деп, мен кыйгырдым. Је ол там ла бийиктеп, кудайкуш кире кичинектелип, ырай берди. Онон айлана соголо, кыр јаар ууланды. Мен колыма балык тудунып алала:

— Орлик, Орлик! — деп кыйгырып, ол јаар јӱгӱрдим. Ол там ла ырап, көзиме көрӱнбей барды. Мен ыйламзырап, айлым дӧӧн бастым. Је айлыма јеткелегимде, уулчактардыҥ кыйгызы угулды:

— Валера, Орлик ойто келедири!

Көрзӧм, чындап та, Орлигим ойто учуп клеедири.

Мен балыкту колымла сарайдыҥ эжигинеҥ ого јаҥып турдым. Ол балдардыҥ кыйгызынаҥ коркыйла, бистеҥ ыраак јок турган аспактыҥ ӱстине конуп алды.

— Балдар, слер барыгар. Мен оны бу өйдӧ азырап јадым. Ол бойы келер.

Олор суу јаар јӱре бердилер.

Мен сарайдыҥ ӱстине чыгала, Орликтиҥ меге тӱжерин сакыдым. Тӱнге де јетире отурарга белен болгом.

Кенете «бах, бах» деген табыш оромныҥ ичине јаҥылана берди.

— Орлик, Орлик! — деп, мен кыйгыра салдым. Көрзӧм, оныҥ канаттары каланҥдап калган, агаштыҥ будактарына илинип, төмӧн јылбырап клеетти. Је буузы будакка оролордо, ол кейде салактап калды. Мен оны айрып аларга санангам, је ада-энем мени агаштаҥ јыгылар болор деп божоткылабады. Мен сарайда тӱн киргенче отургам...

Кан-керени таҥ эртен ырада апарып, сӧӧктӧп салгам.

Эмди каа-јаада аҥдагамда, кырларда кан-керелер, мӱркӱттер көрӱп, олордыҥ учужына кайкап, сананадым: «Тирӱ болгон болзо, мениҥ де Орлигим мынайда ла јайым учуп јӱрер эди».

ЧЕЧЕКТЕР

Алдында бу боочыны төмөн
Бут та тийбей jўгўре беретем,
Сегç ле туштаарга, учураарга болуп,
Энчикпейтем.

Боочыда чечектинг
Кöбизин, кöбизин!

Ойто ло озогызын санап,
Кырды төмөн
Jўгўрўкле, jўгўрўкле
Тўже берейин дезем,
А кемге меңдеер?

Адам иште —
Эңгирде келер.
Jаңыскан отурып,
Айыл сакыырга
Энем де база
Сўўбейтен эди.

А боочыда чечектинг
Кöбизин, кöбизин!..

КЎЎЛЕЛЕР

*(Ол эмезе пастух уулдың
санаалары)*

Jудап-jудап, май,
Карын, айасты.

Деремнелерде
Катап ла jас.
Теректердиң,
Jабынчылардың ўстинче
Кўўлелер
Кўнге сўўнип,
Аңказы азат.

Јалтырап канаттары,
Јарышкылап јат
Салкынла.

Олорго до не,
Тенгериниң кару
Балдары ине,
Тенибер, јайым
Улус ине,
Јада калар ижи бар ба?
Тура калар малы бар ба?

КАР ОРТОЗЫНДА КҮЗҮҢГИ

Јаан јолго тергенип,
Атанарымда,
Аркадаң
Кар,
Шуурган өткүре
Койчы кыстың кожоңы
Угулган эди.

Боочы ажып,
Карайлап, адым
Көндүккенче јолына,
Эдип-этпей
Бир өткүн күзүңги
Үйдешкен эди.

Акыр, кем болотон
Ол койчы,
Кожоңчы кыс?

БРИГАДАНЫҢ ТҮНДЕРИ

Кечүлерде чатылдап, кенетийин
Кемниң де ады бышкырды,
Үзеңгизи шыңгырап, шымыранып,
Кемниң де үни угулар.

Аралдар караган сары ай
Айдар эмес, унчукпас,
Алаарган, улаарган jўзиле
Ајыктаар, ајыктаар, а қалас.

Ол јанында одуданг
От кызарар, ўндер угулар.
Баш јарылар тўштеги изўденг
Арыган јер амырап јадар.

Унчукпай уулдар уйуктабас,
Отурар отты эбире.
Узун куучындар чөйилер
Таң адарга јетире.

МЫНДЫЙ БОЛОТ АЙРЫЛЫШ

Сакыган тушташтар
Өткөндө

Қапчалдарга батпай,
Бадыш јаар
Чайбалып брааткан кожонг —
кайран кожонг,
алтай кожонг.

Кадынды төмөн
Карангуй дөөн
Мангтада берген јииттер —
алтай уулдар,
алыптар.

Эркетендў эрјине ат —
Кан-јеереним,
Айлана согуп чакыны,
Ачу-ачу киштеп калт.
Карангуй дөөн
Каразам, каразам,
Јангыс ла
Қайылып бараткан тибирт ле
Кожонг,
Кожонг,
Кожонг...
Алтай кожонг.

Токшын Торбоков.

ПИСЬМО

(Куучын)

— Эй, уул, бого отурарга јараар ба?
— Бош. Отур ла.
Кем де столго бифштекс, каймак, ак калаш, калбак, вилка салды.
Оңдөйип келеле, көрзөм: буфет јаар узун сынду, јардына јетире өскөн семтек чачту, чөйбөк күреңг чырайлу алтай уул базып браадыры. Кийгени јылтырууш топчыларлу пиджак, чечектерлү чамча ла јалбак галстук, учтарына темир бүгүп койгон клёш штан.
Мен бу күлүкти кайда да көргөм...
Уул буфеттең болуштоп сыра экелди. Отурарданг озо тактаны белиңең тудуп, үстиндеги оодыктарын актады; пиджагының кийин эдегин јайа чачып, отурып алды. Курсакка кирерденг озо вилказын салфеткала јылтырада ла арчыды. Оноң ажанбай да, мени ширтеп отура берди.
Гарниримди, тилим кара калажымды ла кара чайымды эмезе мачылдада чайнанып отурганымды көрүп, мени ичинде электеп отурган болбайсын.
— Эй, уул, сен Шебалиннең бе? — учында сурады.
— Эйе...
— Санаанга кирет пе, бир катап бис Оңдойдың автобузында кожо келгенис?
— Автобусла?.. Кожо?.. Ј-јок...
— Јок дебей, јазап санан көрзөң дө.
— А-а, је-је. Ол туштa Шебалинде столовыйдың јанында машина тозуп турган јок бедим. Ырызым болуп, Оңдойдың автобузы келип токтогон. Ол автобустаң бу ла күлүк чыккан, менең ташкы сураган. Оноң магазин јүгүрип барып, эки болуштоп кызылды, граната чылап, тудунганча келген. Автобуска кирип барарымда, төринде чемоданның үстине темир акчалар чогуп алган көп јиттер көзөрлөп отурган. Бу ла уул мени бойының сүүнчилү «өмөлигине» кожуп алган. Улай ла анекдоттор айдып, аракыны башкарып, јиттерди соододып келеткен. Аэропортко түшкен ошкош эди. Алма-Ата бараткам деген. Мен оның адын чат ла ундып салтырым. Такып таныжарга эби јок то болзо, сурадым:
— Сениң адың кем эди? Акыр ла, акыр ла... Сергей. Јок, Сергей эмес. Толик. Јок...

— Атаман! — ол мениң јардыма тажыды. — Бу чоло адым. Чын адым — Борис.

— А сен мениң адымды ундыбаган болбойың — Монток.

— А-а, је-је... Тп-ўўк — склероз. Бажымда всякий ла немелер. Јўрген кыстардың да аттарын ундып сал јадым. Оноң јакшылашпадың, зазнаться эттиң дежер. Мениң тутпаган кыс бу городто артпаган болор. Кооперативканың, педтиң, ЗВТ-ниң, медтиң, ГПТУ-ның кыстарын ончозын туттым. Айла узак ла јўрзем, бир неделе.

«Атаман» барып кухнядаң јайнап јадып, стакан экелди.

— Ме, јылт берип ий. Карын, «Жигулевский» бар эмтир. Оноң өскө бир «Медовуха» ла «Бархатный» деген немелерден кижиниң кўўни булгалар.

— Эмди нени кылын турыҥ? — деп сурадым.

Ол вилказыла јаҥып ийди:

— А, зооветтехникумда. «Заведение великих тунеядцев» деп чолоадын уккан бединг? А сен?

— А мен педте. Акыр, најым, сен ол зооветтехникумды анайып јаман не айдып тургаҥ? Анда ончозы ла сен ошкош тунеядецтер эмес болбой....

Је јаҥы најым айтканымды керекке албай, ўредўчиниҥ ижин, мениҥ келер өйдөги профессиямды јамандап баштады:

— Тп-ўўк, балдар ўреткенче, тегин койчы болзоҥ торт. Нерваҥ чыдашпас. Тетрадьтар-эштер көрөр керек. Јалы да јабыс. Јўк арайдаҥ институтты божодып алзаҥ, Кош-Агашка ба эмезе Улаганга ба ишке ийер. Бодоныш ондо. Мылча ошкош тура ла аамай-соксоо балдар берер. Өлгөнчө лө иштеериҥ, јакшы сөс тө укпазыҥ. Јакшы јер болзо, база кем јок. Клуб барайын дезеҥ, бөктў турар. Тураҥа келзеҥ, соок, от јок, радиозы шымыранып турар. Ичип ийейин дезеҥ, јарабас. Магазин атту немези јаантайын учетто турар. Јўк арайдаҥ ачса, калаштаҥ өскө, неме јок болор. Бот эки јыл иштейле, кийик кижи болуп калган келериҥ.

— А не, мен бодозом, ўредўчи — карын да јакшы профессия. Эҥ кўндўлў профессия дежет не. А ўредўчиге кандый айалгада иштеерге келижип турганы керегинде мынайда айдарга база јарабас. Немени аайлап-баштап көрөр керек...

— Је, болды.

Бис оны-мыны ойып-чийип куучындажып, ажанып алала, тышкары чыктыс.

— Кайда барак? — ол јаан эстеди. — Тп-ўўк, мыны база город деер бе! Јаан деремне. Мен Ленинградта, Орто Азияда, Алма-Атада болдым. Бот анда не јўрўм деген неме! Ал-камык ресторандар, парктар, театрлар: оперный, драматический, цирктер, зоопарктар, музейлер, базарлар... Бажыҥ айланар! А мында-а... Кинодоҥ өскө не де јок. Эки ле катап киного барып келеле, барар јериҥ таппай турарыҥ. Оноҥ база бир

баратан јериң — центр. Је оно-оң... Јаңыс ла бу — ол мойнына чертип ийди.

— А не бу? Бичиктер кычыр, телевизор көр, күрешчилердиң, боксчылардың, шахматчылардың, бијечилердиң, футбол-волейболчылардың, туристчилердиң секцияларына, журналисттердиң, лекторлордың, фотосүүчилердиң, математиктердиң кружокторына јүр. Алтай калыктың историязыла јилбирке, каргандарыс эм тура эзен туштa оның байлык энчизин — оос творчествозын јуу. Ачылып јаткан алтай театрыска иштеер улус јетпей јат. Јайалталу болзоң, ого чийдирип, үредүдең бош өйдө күчиң чене. Сен кайда-кайда энгир бе айса туштажу ба болзо, кыскарта бичийле, редакцияга ийип тур. Анда статьяңды келиштире јазагылап койор. Анайда-анайда бичип темиге береринг. ЗВТ-ны божодып алала, редакцияга иште. Оңоң до ары үренип барар арган бар...

— Болды, көп философствовать этпеек. Мыны ончозын бис экү јокко до эткилеп койор. Оның ордына гастрономды карап көрүп ийек.

— Јок!

Бис унчугышпай бардыс. «Атаман» меге чугулданып баратканы иле болды. Баратканчаас, биске кандый да кыстар туштады. «Атаман» олордоң — «Почта келген бе?» — деп сурады. Кожо үренип турган кыстар болбайсын.

— Почта, почта дееринде, бүгүн үредүге не келбединг? Байлагас Чотпорович сени коркушту арбаган. Сенинг ле учун база ла бистиң группаның јаман ады чыгар.

«Атаман» төш карманынаң медсправка чыгарып, кыстардың бирүзине табыштырып берди. Кыс онын справказын кычырбай да уужайла, чачып ийди. «Атаман» чурап барала, кыстың колын кайрый берди.

— Јо-о, јо! Божот!..

— Справканы эмди ле јерденг көдүр!

— Мен сеге бир солун айтсам, божодорың ба?

— Кандый, кандый?

— Озо божот.

«Атаман» кысты божодып ийди.

— Сеге письмо јаткан...

«Атаман» сүүнгенине ийиктелип-ийиктелип ийди.

— Кемнең келди не? Бичижип турган кыстарымда тоо до јок. Новосибирсктең, Алма-Атадаң, Барнаулдаң, Томсктоң, Москвадаң, Ленинградтаң. Мен сеге бир кыстаң алган письмомды көргүзейин бе? Бу. Кычыр. Нинадаң.

«С горячим пламенным приветом это я. Как учишься, что нового в Горно-Алтайске? Мени конечно извини письмого узак отвечать этпегеним учун и не сердись. Знаешь, менде чек ле свободный өй јок болгон не. Целый ла күн проклятый занятиелер. Прямо измучилась. Даже уйуктаарга да и то времени не хватает...»

Мен бу письмоны кычырарга кўчсине бердим. Јетире кычырбай да «Атаманга» ойто табыштырып бердим.

— Сен кызынгды озо тилге ле грамматикага ўрет, оног письмо би читтирт.

«Атаман» мени јыга согуп ийерге јастады. Бис унчугушпай бардыс Је «Атаманныг» мете ачынганы тўрген ёдё берген ошкош, оныг санаа зында јаңыс ла јаңы келген письмо болгодый.

— Кемнең келди не? Наташа эмеш узак бичибеген эди. Оног бол ды ба? Ол эмезе Танядаг. Јок. Зоядаг болор. Зоядаг эмес, Светада болбой.

— Айлынгнаг болор бо? — деп, мен унчуктым.

— Айлымнаг? Каткы. Олор мете бичиир эмес. Бу эки јылга ме де олорго бир де письмо бичибегем.

— Байрамда-эште открытка да салып ийбес пе? Энег сўўнер ине

— А олор бойлоры не бичибей турган?

— Айса, адаг-энең јажы једип, јаанап калган улус не, бичик-билин јетире билбес.

— Кайда-аг. Айылдаштарына-эштерине бичидип алатан.

— Айлынгнаг акча кёчўргилеп јат па?

— Айына 60—70 салковойдог. Олор акчазын почтага экелип л берзе, ондо адрезин-эжин бичийле, бери ийгилеп јат.

— Адагдар кайда јадып турган?

— Тайгада. Койдо.

— Кёрдиг бе, бош јок. А карындаш-сыйындарыг канчу?

— Он.

— О-о... Сени олордыг су-кадыгы, ўредўзи бир де кичинек јилбир кетпейт пе? Эг кичинеги канчалу?

— Эки айлу ошкош эди. Айла бир айлу эди бе...

Мен «Атаманды» «укааркак» сурактарымла чыладып койдым ош кош, ол мете кыртыштаныр баратты. Мете бу уул сўрекей карам бол берди. Оны чын јолго тургузар кўўним келди.

Мен бир кезек улустыг «ёскё улуста сенииг керегиг јок, олор бажы ла да басса, ондо сениг не керегиг бар?» дейтенин јаратпай јадым «Ёскё кижиниг балазы», «ёскё улус» — бу мете эг јаман, эг быја сёстёр.

Бу уул арай ла јастырып јат. Ого кем де нени де айдар, болужа учурлу эмес пе?..

Бис ЗВТ-ге једип келдис.

«Атаман» письмозын алардаг озо он кире чаазынга кыстардыг ат тарын бичийле ,олорды болчоктоп, «ёрё чач» деп, мете берди. Мен ёр чачып ийеримде, полго тўжўп, јер башка барган чаазындардыг кажы зын алар деп ырымдап-белгелеп турала, бирўзин капты.

Соня деп кыс эмтир.

«Атаман» письмоны алып, көзин араай ачып ийеле, јўзи кугара берди...

— Ха, энемнең?..

Конверттиң тыштында кара өңдў карандашла мынайда бичилтир: «Корот корный алтай улиса квардейска том 3 Унуков Парис Кебекович от Унуков Зои».

«Атаман» ковертти ачала, кычыра берди... Кычырарга јарабас та болзо, мен Бористиң ийни ажыра база кычыра бердим. Тетрадьтың кирлў чаазынына карандашла койрык-тейрик буквалара мынайда бичилтир:

ПИСЬМО

Јакшыба балам Парис Јакшы јюрюнбе Јакшы юрен турунба корото не солумдар бар кожо јаткан улдарың јакшы јюргюлерибе је бис јакшы јадыс балдар ончолоры јакшы јюргюлери бистиң мында угар көрөр бирде солум неме јок ончозыла озогы бойы сен балам биске не письмо чийбей турганг не керек болсо чийтурар керек акча эш јетпей турган болбосын чийтур калак стивендие албай турган болдың бу письмоның ортосына бир де салкой болсо акча салјадым бир де катап болсо ашан алсаң керек бис удабас акчаасты алийерис сеге салийерис. Је баса нени чийер је јакшы болсын балам јакшы јюр јакшы юрен балам калак аракы ичпе согушпай керишпей јюр балам

Чийген кижи сениң энең 3 јанбарда 1973 ј.»

Письмоның алдында ару јерге јаш баланың колын јурайла, «бу сыйының Тана» деп бичип койтыр.

Мен письмоны кычырала, көстөрим јашла толуп, өкпөм көксиме батпай барды.

Борис письмоны кычырып божойло, улу тынды:

— О кудай ла дезең база, мыныҥ бичижин! Грамотность деп неме бир де јок. Јастыраларының көбин! Точка да јок. Ха, «письмо», «јюрюнбе», «юренип», «корото», «стивендие». Тп-ўўк, сениң көзинче уйаттузын! Мыны кычырбайтан немени, кайттым деер...

Мен ачынганыма бастыра бойым тыркырай бердим. Эмди ле чурапбарала, бу јўзи де, јўреги де јок немени јара тартып ийер кўўним келди. Је бойымды јўк ле арайдаң тудуп, нени де айтпай, уур алтап, чыгып јўре бердим...

ЈАЙЛУГУШ

Јайыла берген өзөктү
Јайлугуш деп мөңкү јер.
Эбире көрзөң, таскылду,
Эди-каныҥ јимиреер.

Буурыл башту сүмери
Булуттарла чек коштой.
Кадынга кирген суузы
Арузыла — ак-тоштый.

Комус-топшуур коолодып,
Колтуктай турат кобылар.
Чалгы үнин торгултып,
Чалын түшкен јалаҥдар.

Кобыдаҥ кобы ажыра
Аттар маҥы јеҥилин !
Айылга кирген тажуурда
Аракыныҥ јылузын!

Таҥ атканча чылабас
Табылу куучын турлуда.
Өткөн өйлөр ундылбас —
Ол топшуурдыҥ кылында.

Алтай аттар катап ла
Ак кылдарла маҥтажар,
Бактырткан калык каандарла
Бажы учун согужар.

О, эбирилбейтен өйлөрди
Эбелтип эмди кайдайын?
Је аттар изи көксимде
Кыралап салган јаланғдый...

Бир бодозом, јол кырын
Чечектеген чечектер —
Ол туштагы аттардың
Көзинең тўшкен көк чоктор...

Бу чечектер алдына
Бажым јабыс эҥийдим.
Турарын билбес јолымда
Тура тўжўп, тымыйдым.

Көзимди ле јумултсам,
Кадын мениҥ јолымдый.
Јайлугуштың суузын
Кадын ичип тургандый...

АЛТЫН-КӦЛ

Алтын-Көлим — абакай көл,
Алтай көлдөр энези,
Кырлар ортодо јажырган
Алтайымныҥ энчизи.
Тӱбинде оошкы таштары
Төгӱлип калган јиҥјидий,
Чайбалып јаткан толкузы
Чечекте ару чалындый.
Айландыра курчаган
Јелбер кырлар —
Ӱргӱлеп јаткан айулар...
Кайыр кайа јӱзинде тыттар —
Кайуда турган баатырлар...
Куу чылап, сениҥ толкуунга
Канадым јайып амырайдым.
Аржан ошкош суунганаҥ амзап,
Ичкери барар ийде аладым.

* * *

Эмди ле менеҥ письмо сакып,
Энем почтаны уткыган болбайсын.
«Балам анда кандый јӱрет не?» — деп,
Бажында санаалар айланган болбайсын.
Тозынду кара јолго белгелеп,
Тоозы да јок көргӧн болбайсын.
Айса болзо, ажуда көрӱнер деп,
Алакан алдынаҥ шыгаалаган болбайсын.
Эдип салган талкан-курудын
Эптеп туура салган ла болор,
«Ааарчы ажын балам санаган» — деп,
Айрак-чегенди кайнаткан ла болор.
Ачу ааарчы ла арчын јыды
Энемниҥ колынаҥ тату јытанар,
Ак-јарыкта кайда ла јӱрзем,
Агару јерим бойына кычырар.

ЛИТЕРАТУРА ШЫҢГДЕЕРИ

Р. Палкина

РОМАННЫҢ СЮЖЕДИ КЕРЕГИНДЕ

(Алтай, тува, хакас проза аайынча)

Произведениенің сюжединиң — текши бӱдӱминиң — элбеп, јаанап өзӧтӧни озо ло баштап оның неге тӧзӧлгӧнинең, кандый удурлаш-тартыжуларга, шӱӱлтелерге, санаа-кӱӱндерге тайанганынаң (коллизиядаң) камаанду. Бистиң көрӱп турган бу ӱч литературада көп саба позестьтердиң ле романдардың тос учурына озо ло баштап классовый тартыжулар салынган, произведениенің эң јаан геройының калык-јон, чындык учун јоктулардың өштӱлериле тартышканы, јӱзӱн-башка буудактарды, једикпестерди јеңгени, оның бойының өзӱп чыдаганы, таскаганы көргӱзилип јат. Андый тартыжулар бистиң көрӱп турган ӱч литературада С. Токаның «Араттың сӧзи», С. Сарыг-Оолдың «Ангыр-Оолдың эске алынганы», Н. Доможаковтың «Ыраак аалда», И. Шодоевтиң «Кызалангду јылдар» ла «Таң алдында» деп романдарында, Ч. Чунижековтың «Мундузак» деп повезинде ле өскӧ дӧ произведениелерде јуралган; олор историко-революционный ла исторический тема аайынча бичилген.

Экинчи бӧлӱк повестьтер ле романдар јаңы јӱрӱмниң јолына, оның өзӱп, элбеп, јаранып турганына, тӧс геройлордың социалистический јӱрӱмди тӧзӧӧринің јӱзӱн-башка өштӱлериле, јаңы јӱрӱмниң алдында турган буудактарла, једикпестерле тартышканына тӧзӧлгӧн. Андыйлардың тоозына М. Кенин-Лопсанның «Улу сууның агыны», А. Даржаанаың «Эрчимдӱлер ийдези», О. Саган-Оолдың «Турумкайлар» ла «Төрӧл улус», хакас писатель И. Костяковтың «Јибек кур», Л. Кокышевтиң «Арина» ла «Чӧлдӧрдиң чечеги», Э. Палкиннің «Алан» деп романдары, А. Адаровтың «Амаду» деп повези ле өскӧ дӧ произведениелер кирип јат.

Бу өрӧ адалган да, адалбаган да повестьтерди ле романдарды бойының текши бӱдӱмиле ӱч албатының историязы деп те айдарга јараар. Нениң учун дезе олор бу албатылардың јӱрӱмин элбеде көргӱскен эң ле баштапкы произведениелер. Је кажы ла история бойы алдынаң аңылу, анайда ок бистиң көрӱп турган кажы ла романның бойының башказы бар. Олордың кажызының ла сюжеди албатының кылык-јаңын, темигип јаңжыкканын, көрӱм-шӱӱлтезин, јадын-јӱрӱмин көргӱскени ажыра бӱдӱп јат. Онызы дезе романдарда улустың ич бӱдӱмин элбеде, теренжиде јартаарына болужат. Этнография јогынаң сюжет те јок: писатель албатының јӱрӱминиң аңылузын көргӱспей бичип болбос.

Историко-революционный ла исторический тема аайынча бичилген романдарда кезикте чын ла болгон керектер ле улустар керегинде айдылат. Көп саба учуралдарда автор албатызының јӱрӱмин бойының јӱрӱми ажыра көргӱзет. Оның учун бу өрө айдылган произведениелердиң текши бӱдӱми автордың чын болгон керектер керегинде куучынынаң да бӱдӱп јат (очерк, документ аайлу куучын).

Је бистиң шингдеп турган бу произведениелердиң сюжедине көп камаанын анчадала фольклор јетирип турганы јарт көрӱнет. Онызы јолду: писатель бойы да, оның бичикте көргӱзип турган улузы да, кандый да болзо, тӱңей ле албатызының оос поэтический творчествозының ару кейин тынып, ак сӱдин эмип өскөн. Олор ак-јарыкка, эбире јӱрӱмге ол ажыра көрӱп јат, онызы олордың көрӱп билгенининг ангылу темдеги. Фольклор произведениенинг сюжединде писательдиң јурайтан эп-аргазы болуп тура, ого ӱзеери, сюжет бӱдӱретен эп-арга болуп јат.

Фольклорды тузаланарында эки эп учурайт. Баштапкызында, прозаиктер албатының чӧрчӧктӧрининг тӧзӧлип бӱткен эп-аргаларын кубултыжы јогынаң тузалангылайт, онызын фольклорды көндӱре тузаланганы деп айдарга јараар. Экинчизинде, фольклорды тузаланганы иле билдирбей јат. Фольклор бу туштa писательдиң ле оның геройлорының јӱрӱмди ангылу көргӧнинең ле писательдиң ангылу бичигенинең билдирет. Ол произведениенинг тӧс шӱӱлтезинде, көргӱскен улустың (персонаждардың) сӱр-кеберинде томдолот, фольклор прозаның ангылу темдектери де боло берет (Р. Бикмухаметов).

Фольклорды көндӱре тузаланганы анчадала повестьтердиң ле романдардың геройлорын, олордың эткен керектерин албаты чӧрчӧктӧрининг баатырларына, олордың эткен керектерине тӱңейлегенинең, јакшы геройлорды јаңыс ла јакшы јанынаң, јамандарын јаңыс ла јаман јанынаң көргӱскенинең көрӱнип јат.

Сюжеттинг элбеп, јаранып өзӧтӧни произведениенинг неге тӧзӧлгӧнинең, кандый тартыжуларга, шӱӱлтелерге, санаа-кӱӱндерге тайанганынаң (коллизиядаң) камаанду деп, бис айтканыс. Ол (коллизия) канча кире элбек, терең болзо, сюжет анча кире бийик ийде-кӱч алынар, јӱрӱм анча кире элбек көргӱзилер. Романның тӧзӧлгӧн тартыжузына јаан социальный учур салынар керек.

Албатының чӧрчӧктӧринде баатырлардың тартыжузының тӧс учуры, олордың јаң-кылыгы озолодоң јарт: олор албаты, төрӧл јери, јайым, акчек учун. Баатырлардың андый бӱдӱминде алаңзу јок, кайчы, чӧрчӧкчи оның јаңыс тартыжузын көргӱзип јат. Баатыр андый болор учурлу, андый болбозо, ол баатыр эмес. Чӧрчӧк айдаачы баатырдың једикпестерин, оның тӱзелип, өзӱп турганын тоолобой јат. Је улустың јӱрӱмин көргӱзип турган чындык реалистический произведениелерде кажы ла айткан сӧс, эдилген керек неденг улам, канайда болуп турганы, кижининг өзӱп чыдаганы, шыралап санааркаганы чокум јарталар учурлу. Кычыраачы јӱрӱм-

ди көрөргө јат. Кезик романдарда геройлор јўрўмде чилеп јарталбай, баатырлардый белен бўдўмдў көрўнип турганын фольклорды көндўре тузаланганыныҥ база бир темдеги деп айдарга јараар.

И. Шодоевтиҥ «Кызалаҥду јылдар» деп романында алтай албатыныҥ коручылары чөрчөктөги баатырлар кептў көрўнет. Олор ончозы кўчтў, кўўн-санаазы бек, јалтанбас улус, төрөл јеринииҥ, албатызыныҥ чындык кезерлери. Романист көп сабазында геройлорыныҥ јаҥыс ла бу бўдўмин көргўзип јат. Је онызы јарт: писатель алтай албатыныҥ кату, кызалаҥду өйи керегинде куучындап јат. Ол озо баштап албатыныҥ тартыжузын көргўзерге амадаган. Ол тартыжуда мындый улус турушкан деп, бис көрўп јадыс. Је баатырлардыҥ кылык-јаҥы теренгжиде, (санааркашта, аланҥзышта), бу ла јўрўмдегидий эдип көргўзилген болзо, геройлор кычыраачыларга оноҥ јарт, оноҥ јуук болор эди.

Кезик учуралдарда сюжеттиҥ өзөтөни, ондо болуп турган керектердиҥ улалып баратаны јакшы јарталбай, бўдўмчилў јуралбай јат. Темдектезе, хакас романисттиҥ И. Костяковтыҥ «Јибек кур» деп романында јакшы көрўшкен Паскир ле Тана јўк ле бир катап бой-бойлорын билижип болбогонынаҥ ачыныжып, ыражып јат. Тана бир катап оорып јаткан Паскирге келеле, ўўрези медфельдшер Клаша колдорын Паскирдиҥ ийиндерине салып алганын көрўп ийген. Оныҥ аайына да чыкпай, улус эмди оны Паскир чачкан деп электеер деп сананала, Тана айлынаҥ кача берген. Мынаҥ ла улам олор экў ыражып калган. Оныҥ кийнинде автор геройлорыныҥ кўўн-санаазын јаратпай, кенетийин Паскирди белорус кысла — Галяла Москвада таныштырган.

Бу мындый темдектер бистиҥ көрўп турган ўч литературада ас эмес учурайт. База бир мындый темдек алалы. А. Адаровтыҥ «Амаду» деп повезинде Чаманыҥ каршулу керектерин райкомныҥ качызы билип алган деп кычырадыс. Чама удабас ла каруузына турар. Је ол туштa повестьте бир колбу божоп калар эди. Автор оны јылыйтпаска райкомныҥ качызын кенетийин «өлтўрип» јат: оныҥ јўреги ору болгон эмтир. Бу учуралға јетире автор ол керегинде бир де айтпаган.

Кезикте романдарда јакшы геройлорды јаҥыс ла јакшы јанынаҥ, јамандарын јаҥыс ла јаман јанынаҥ јурайтан эп-аргалар туштайт. Ол анчадала баштапкы бичилген произведениелерде учурайт. С. Токаныҥ «Араттыҥ сөзи» деп романында феодалдардыҥ ла чиновниктердиҥ кеберлерин көрөли. Олор чөрчөктөрдөги өштўлерди јурайтан эп-аргалала јуралган. Чиновниктер, феодалдар, байлар — бастыразы өйинеҥ өткўре семис, јўстери јаан ла терденҥ јаантайын ла јылтырагылап турар. Кирлў, ўстў колдорын арчыбай, ажангылайт, анаар ла тўкўргилеп јат, улусты кижиге бодобой, олорло арбанып, адылып куучындашкылайт.

Чөрчөктөрдөги ар-бўткен јаантайын төс геройдыҥ кўўн-санаазына тўгей болотон эп-арга база ас эмес тузаланылып јат: герой кунугып, санааркап турган болзо, ар-бўткен база андый.

Романдардың сюжеттеринде фольклордың бу мындый эп-аргалары анчадала баштапкы произведениелерде көп учурап турганы, бир јанынаң, јолду: јаңгы бичип турган прозаик бойының албатызының художественный ченемелин тузаланып јат. Ого ўзеери, кычыраачылар да албатызының оос творчествозына темигип калган, оос поэтический творчествозының јўрўмди јурайтан эп-аргалары олорго таныш ла јарт.

Фольклорды романның сюжединде көндўре тузаланарының база бир мындый эп-аргазы учурайт: албатының кай чөрчөктөринде јеңў кыйыш јогынаң төс геройдың колында болуп јат. Кандый да уур айалгалар болгондо, баатыр бастыра өштўлерди, уур. айалгаларды јенгип чыгат. Реалистический произведениеде төс тө геройдың, јаман да персонаждың јўрўминде, чын јўрўмде чилеп, јеңўлер-де, јеңдиртиш те болуп јат. Кижининг кандый бир айалгаларды билбегени, јастырганы, санааркаш, алаңзыш ажыра геройлордың чын јолго киргени, көпти билгени — ончозы кычыраачыга јўрўмди көргўзип, ўредип јат. Мындый болбогондо, сюжет, чөрчөктө лө чилеп, автордың кўўн-санаазыла оноң ары элбеп, өзўп барадат. Өрө айдылган хакас романист И. Костяковтың «Јибек кур» деп романында Паскирдиң јибек куры хакас төрөлининг темдеги болуп јуралат. Андый символ-темдек чөрчөктөрдө база көп учурайт. Темдектезе, баатырдың сўўген кызының эмезе санаалу ўйининг арчуулы. Ол геройдың уур ла кату јолында болужар темдек болуп јат. Паскир Сартыковтың јибек куры база андый темдекке тўнгей. Фашисттер ол хакас курды кандый да саң башка темдек-мааны деп бодойло, Галядаң канча катап айрыган. Је канча ла катап Галя оны јўзўң-јўўр эп-аргала ойто бойына алып турган. Учы-учында фашисттер ачынала, курды ооктой кертеле, чачып ийген. Је Галя тўнгей ле оны ойто табала, јазап көктөп алган. Анайып ол оны јеңўниң кўнине јетире чеберлеген. Реалистический произведениелердиң ээжизи аайынча болзо, бу мындый јаан учур салынган символ бастыра произведениенің бўдўмине кирижер учурлу. Символго салынган учур произведениенің бастыра «эди-канына» киришпеген болзо, ол автордың произведениеде бўтпеген тегин ле амадузы болуп артып јат. (Л. Кокышевтиң «Мечин јылдыс» деп романы — база бу мындый учуралдың темдеги; Мечин јылдыс Каранга — Алтайының бўдўми, темдеги).

Кезикте бу көрўп турган романдардың сюжединде албатының чечен тўнгдештиргени, јураганы бир де кубултазы јогынаң андый ла бўдўмиле кирип јат. Кыстардың тыш кебери керегинде куучындаганда, олордың көстөрин јаантайын ла јодроло эмезе бороготло тўнгдештиргилейт, кабактары — эки солоңгыдый, чачы — карангуй тўи.

Мынайып тува писатель С. Сюрюн-Оол бойының геройлорын јурайт. «Бу сўўш» деп повестьте Айдынманың тыш кеберин көрөли: «Айдынманың эрдинде кара меңг, јаактарында јымжак ойдыкту. Ай ошкош ару, јарык көстў. Эрке санаазы кўннинг чогындый...»

Јс литература да, писатель де öскöн сайын, олордың эстетический кеми бийиктеген сайын фольклорды сюжетте тузаланары башкаланып јат. Фольклор произведениенинг төс шўўлтезине, бастыра бўдўмине јаан арга-и делў кирип јат. Фольклорды бу мынайда кажы ла писатель бойының кеминде тузаланат.

Бистинг бу көрўп турган произведениелерде фольклордың сюжеттеринин кезиқ учуралдарын реалистический произведениелердинг сюжедине келиштире тузаланганы бар. Андыйлардың тоозына карган улустың ла аттардың сўр-кеберин јураганы кирип јат.

Каргандар — албатылардың чöрчöктöринде де, јўрўминде де эң саналу ла тоомјылу улус. Олорды ончо улус акту јўрегинең баалап та, байлап та јат. Каргандар көпти көргön, билген, јаан ла узун јолды öткöн. Олор јўрўмде де, чöрчöктöрдö дö ойгор санаалу, нени де кысканбас, неден де јалтанбас, чындык болуп јадылар. Кижиге уур туштa олор көп сöс айтпай, унчукпазынаң керектў не-немени эдип берет.

Оның да учун бу көрўп турган романдардың сюжеттеринде карган улустың кеберине јаан шўўлте салынганы тегин эмес. Ол ажыра писательдер јўрўмнинг бийигин, байлыгын, јўрўм мындый бек, кату ла чындык улусла јараный турганын көргўзип јадылар. С. Токанын «Араттың сöзи» деген романында Томбаштай карган јаңыс ла кысканбазы ла бастыра немени эдип билери ажыра көрўнет: ач-торо öйдö эликти адып алала, бастыра улуска ўлеп турат. Бойы јокту, је улуска нени де кысканбайт. Ойгор, төп санаалу карган Соска (И. Костяковтың «Јибек кур» деп романы) айлынаң кача берген Танадаң нени де сурабай, азырап, амырадып алала, бойының сöзин мындый учурал ажыра айткан: Тана ла Соска ыраак кыр ўстине чыгып бараткан кижини көрўп турдылар. Ол кижи кайыр кырга чыгып болбой јыгылып, ойто туруп, араайынаң ичкерлеп јат. Јўрўмди база мынайып öдöр керек деп, Танага ойгор карганак куучындайт. Тодыр öбöгön (Э. Палкиннинг «Алан» деп романы) база унчукпай ла, кемге де нени де айтпай, барып эликти адып экелеле, јуунын кийниндеги öйдö курсак јок куру бригаданың колхозчыларын азырап турат.

Ат-чöрчöктö дö, јўрўмде де алтай, тува ла хакас албатылардың јўрўминде кижинин эң јуук ла эң керектў нöкöри. Чöрчöктöрдö ол сўреен санаалу, кўчтў ле бойының ээзин качан да уур айалгаларда таштабас најы. Озодо көчўп јўретен алтай, тува ла хакас албатыларда ат јаантайын кижиле колбулу учун бистинг бу көрўп турган романдардың сюжединде ол јаантайын учурайт. Ат ажыра герой до јакшы јарталып јат. Тува романист М. Кенин-Лопсанның «Улу суунын агыны» деп романының төс геройы Саадак јаантайын Сарал деп адыла колбулу. Бу сўреен санаалу ат — Саадактың эң јуук нöкöри ле болушчызы. Ыраак турлуда улуска мындый ат сўреен керектў: балдар оорый берзе, олорды эмчиге ол јетирет, Германияла јуулажып турган СССР-ге тува албатының сый-

лаган аттары улу сууны — Енисейди — коркып, кечпей турарда, ончозынаң озо Сарал кечип чыккан. Аттар јарышканда, Саралдаң јараш ла тўрген ат табылбайт. Бастыра бойыныҥ санаазын, санааркаганын Саадак Саралга куучыйдап јўрет.

Хакас романист Н. Доможаковтыҥ «Ыраак аалда» деп романында кижиниҥ көзине көрўнгедий эдип красногвардейский отрядтыҥ командириниҥ Калтар деп ады јуралган.

Чөрчөктөрдө ат качан да болзо бойыныҥ јерине ле ээзине берингеи. Ол јакшы да, јаман да улусты јарт ылгаар. Ат чын јўрўмде де андый. Хакас романист аттыҥ бу мындый кылык-јаҥын јарт көргўскен. Качкын Серге аттарды акбандиттердиҥ ле хакас националисттердиҥ турлузына, ыраак Хаза-Тайгага, айдай берген. Калтар ат олордыҥ тоозында. Тере тонду кижиниҥ јаман кылыгын сезип, санаалу ла кўчтў ат јолой аттарды канча катап ойто эбирерге албаданган. Мынаҥ улам бу кижи оны армакчылайла, јоон тытка буулайла, учында корголјынду камчыла канча ла катап соккон. Калтар ат бу кижи аттарды јаман керекке экелгенин, кандый да тўбек болотонын сезип, энчикпей турат. Бир катап ого таныш јыт јеткен. Анайып јаҥыс ла алтын сары ат јытанатан. Онын кўнге кўйўп калган көк чамчалу ээзин де ол билер. Учында Калтар ат божоноло, капчалдыҥ ары јанындагы төрөл чөлдөри јаар ойлой берген.

Бу өрө айдылган эки учурал чөрчөккө дө тўнгей болзо, чын ла јўрўмде чилеп көргўзилген. Каргандар да, аттар да чын јўрўмде андый, олор бу чын јўрўмдеги айалгаларда андый болор аргалу. Онын учун ол фольклордыҥ сюжединиҥ темдеги деп бодолбой, реалистический произведениениҥ сюжединиҥ керектў ле аҥылу темдеги боло берген.

Сюжетти бўдўретен ле персонажтарды, айалгаларды јурайтан эпаргаларга анчадала јаан камаанын чөрчөктөр, кожоҥдор, кеп ле укаа сөстөр, табышкактар јетирип јат. Олор албаты ортозында таркаган бўдўмиле ле сюжетке кирип, оны элбедер, јарандырар база бир арга боло берет. Чөрчөктөрди, кожоҥдорды, кеп ле укаа сөстөрди тузаланган геройлор бу јўрўмниҥ ле онын улузыныҥ аҥылузын, олор кандый улус болуп јатканын көргўзет. Алтай романист Л. Кокышев «Чөлдөрдиҥ чечеги» деп романында Карастанова Јергелейдиҥ ле Бырчыктыҥ бойы-бойына јаражып турганын кожоҥ ажыра јилбўлў көргўскен. Анайып ок хакас романист И. Костяков «Јибек кур» деп романынын төс геройынын, Паскирдиҥ, баштапкы катап Москвага барып јада, сўўнгенин төрөлди мактаган кожоҥ ажыра көргўзет. Тува писатель С. Сарыг-Оолдыҥ «Ангыр-Оолдыҥ эске алынганы» деп романында Ангырдыҥ јааназы бастыра ла бойы фольклордоҥ бўткендий көрўнет. Ол бастыра јўрўмниҥ учурал-дарын бойыныҥ албатызы кудайга бўткени ажыра, ого ўзеери, бастыра айалгаларды албатыныҥ јаҥдаган јаҥы ажыра ылгаштырып јат. Романда бир мындый јер бар: «Эжиктерди јапклагар! — деп, јаанам јакарды. — Капшай ла кызыл сапту камчы ла сары сапту бычак береер! Көрмөстөр

олордоң коркып јат. Тьфу, тьфу!..» — деп, јаанам тӱкӱрӱнип, эжик јаар бир колыла кумак, экинчи колыла кӱл чачып турат. Оныҥ кийнинде ич јанындагы эжикти јаап ийди». Кызыл сапту камчы ла сары сапту быҥак, эжик јаар кӱл ле кумак чачканы — албатыныҥ ар-бӱткенди, кудайды ла көрмӧсти байлаганыныҥ темдеги. Чын јӱрӱмди көргӱскен произведение-де ол кижиниҥ кылык-јаҥын јартайтан темдектер.

База мынайып геройдыҥ сӱр-кеберине, бастыра «тамырларына» кирип, таркап, сӱр-кеберди ич јанынаҥ көргӱзип турган аргалардыҥ тоозына антропоморфизм ле символдор кирип јат. Ар-бӱткенле (суулар, јылдыстар, агаштар), јӱзӱн-јӱӱр тынду немелерле кижиле чилеп куучындажып эмезе олордыҥ ич санаа-кӱӱнин јураганы көргӱзип турган кижини, айалганы, айдып турган шӱӱлтени сӱреен јарт ла чокум көргӱзерине јаан болужын јетирип јат. Ат керегинде темдек антропоморфизмди јарт көргӱзет.

Је кезиҥте сюжетте антропоморфизм јӱк арайдаҥ ла билдирип јат. Андый учуралдар (реминисценция) јурап турган айалгаларды база сӱреен кееркедип, өҥжидип көргӱзет. Э. Палкинниҥ «Алан» деп романында мындый јурук бар. Алан Токубаев тайгада конуп јат: јаҥыскан, карангуй Аланга тӱнде саҥ башка табыштар угулат. Бу та кижи, та элик базып турган? Эмезе кем де таш оодып тургандый угулат. Кайда да бу дак тырсылдады. Кандый табыштар болотон? Сууныҥ, тууныҥ ээлери тӱнде иштенип туратан дежетен. Олор болор бо? Мындый санаалар Алан чылап (улустыҥ јӱзӱн-јӱӱр коркымчылу куучындарын, чӧрчӧктӧрин угуп) өскӧн кижиниҥ санаазына кирер. Реминисценция бу көргӱзип турган јурукты кӧдӱриҥилӱ јураганыла коштой Аланныҥ кылык-јаҥын јартайт.

База бир темдек көрӧли. Б. Укачиннииҥ «Ӧйдиҥ өҥи» деп повезинде Сарлай ла оныҥ сӱӱгени Јинјилей теҥеридеги јылдыстарды тудуп алгадый тургулайт. Чын јылдыстарды кижи колло тудуп болбос. Је бойыбойлорына јарап турганы, сӱӱштиҥ јалбыжы олор экӱге бастыра телекейди јарандырат, бийиктедет. Андый айалгада кижи кандый да кайкамчылу јараш неме эткедий. Оныҥ учун олор теҥеридеги јылдыстарды тутканый тургулайт: суулу көнӧктӧрдиҥ тӱбинде јаан-јаан јылдыстар мызылдажат. Писатель бу мындый арга таппай, јаҥыс ла олор бойы-бойлорын сӱӱжип јат деп айткан болзо, кычыраачылар олордыҥ бийик кӱӱн-санаазын тереҥ сезип болбос эди.

Ас сӧстӧрлӧ көпти айдатаны эмезе бир кезек сӧстӧрлӧ тӱҥейлеп, нени-нени јартайтаны романдардыҥ сюжедин јуунак, бирлик бӱдӱмдӱ эдип јат. Бу келтейинеҥ бистиҥ көрӱп турган ӱч литератураныҥ романдарында јакшынак өзӱм бар деп темдектеерге јараар.

Бу мындый бир-эки сӧслӧ көпти айдатаны улустыҥ кеберин ле айалгаларды јартайтан темдектер бӱдӱрерине сӱреен болужат.

Детальдардыҥ — темдектердиҥ сюжеттеги учуры башка-башка.

Кезикте кижиниҥ кеберин эмезе јурап турган айалганы ич јанынаҥ јарыдып, јартайт. Темдек эдип мындый учуралды көрөли. Јергелей Карастанова (Л. Кокышевтиҥ «Чөлдөрдиҥ чечеги» деп романыныҥ баштапкы варианты) — иштиҥ мергендүчизи. Койлорды кабырып, корыырында Јергелейдеҥ билгир, тапкыр кижи јок, кандый да уур айалгалардаҥ јалтанбас кижи. Је президиумга чыгала, «отуратан јерин таппай, бир эмеш алаҥзып турала, столдыҥ кырында бош отургушка отурып алды». Онын столдыҥ кырында бош отургушка отурганы ажыра писатель бу кижиниҥ кылык-іаҥын сүреен јарт көргүзет: оныҥ кемзинчеги, уйалчаҥы, улустыҥ көзине көрүнбей, улустаҥ аҥыланбай јүрер күүндүзи көрүнет.

Кезикте андый детальдар јүрүмниҥ аҥылузын көргүзерге болужат. Темдектеп алтай романист И. Шодоевтиҥ «Кызалаҥду јылдар» деп романын көрөли. Јебрен өйдөги јүрүмди, алтай албатыныҥ тартыжузын бичиирде, писатель ол өйди аҥылу темдектер ажыра көргүзет. Улдүниҥ мизин јалайтаны, мүргүйтени, көчүп јүретен улустыҥ јылдарды, айларды ла өйди аҥылайтаны («күн чылбыр кирелү өксөп чыгып келерде», «таҥкы тартым кире өйдиҥ туркунына») эмдиги кычыраачыга көпти көргүзип јат. Озогы јүрүмниҥ аҥылузын саҥ башка эпитеттер, јебрен ёйдө тузаланган сөстөр база темдектейт: кан-јеерен ат, кызыл-буурыл ат, ар-јөөжө, алтай-кулун.

Кезикте детальдар сүреен јаан учур алынып, символ боло берет. Ол туштa сюжеттиҥ бүдери де оноҥ камаанду боло берет. Э. Палкиниҥ романында бир глава «Чолмоны јок бөрүк» деп адалган. Бу тегин ле деталь — чолмоны јок бөрүк — јаан учур алынып, ол бөрүктиҥ ээзи Тарыныҥ, уур јүрүминиҥ темдеги боло берет.

Фольклор произведениениҥ фонетический де бүдүмине бойыныҥ камаанын јетирет. Бу эп-арга андый эрмектердиҥ учурын тереҥжидип, иле билдиртип јат. Темдектезе, Л. Кокышевтиҥ «Арина» деп романында мындый эрмек учурайт: «Казанды каҥырадып, көнөктөрди калырадып, суу бедреди». Фольклордоҥ алынган фонетический эп-арга — аллитерация — казандардыҥ ла көнөктөрдиҥ каҥыражып, калыражып јатканын чын ла угулып тургандый темдектеп јат.

Сюжетти бүдүрер эп-аргалар башка-башка бүдүмдү болоры, сюжетте эҥ ле керектү учуралдар болотоны ла оны јаҥыс ла бу мындый сөстөрлө айдатаны — сүреен уур задача. Је оны алтай, тува, хакас романисттер ас эмес једимдү бүдүрип турулар.

В. Чичинов

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАДА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМНИҢ ТӦЗӦЛГӦНИ КЕРЕГИНДЕ

Туулу Алтайдың литературазында социалистический реализмниң төзӧлгӧни ле оның ӧзӱми керегинде јаан иштер бистиң литературоведениеде эмдиге јетире јок. Је андый да болзо, социалистический реализмниң эп-аргазы керегинде бир кезек суралтар аайынча С. Суразаковтың, З. Казагачеваның, С. Каташтың, Г. Кондаковтың, Т. Тюхтеневтиң иштеринде, анайда ок история, тил ле литература аайынча научный шингжӱ өткӱрер институт белетеген «Алтай литератураның историязы керегинде очерктер» деп ижинде айдылган. Бу иштер алтай литературада социалистический реализмниң учурын толо јартабай, јӱк ле кажы бир писательдиң творчествозының суралтарына учурлалган. Је эмди дезе алтай литературадагы социалистический реализмниң элбек салтарын теренгжиде јартаар ӧй јеткен деп бодоор керек.

Бис алтай литературада социалистический реализмниң салтарын учуры јаан бичиктер, произведениелер ажыра јартаарга кичеенерис.

Алтай литература социалистический реализмниң јолына Туулу Алтайда Совет јаң тӧзӧлгӧнинең ала кирген. Социалистический реализмниң тӧс бӱдӱзине, јӱрӱмди оның революционный ӧзӱмиле чынчике көргӱзерине алтай литература бойыныҥ ӧзӱминиҥ баштапкы ла алтамынаҥ тӧзӧлгӧлӧнӧ берген. 1921 јылда јаан улуска учурлалган ла Барнаулда кепке базылып чыккан баштапкы букварьда В. И. Ленинниҥ ӱренер керек деп кычырузы аайынча алтай ӱлгер јарлалган.

Письменнозы јаңгы ла башталган литературалар, ол тоодо алтай да литература тӱрген ӧзӱмдӱ болгонына аңыланып јат.

Алтай литература письменнозы јанынаҥ баштапкы алтамын Октябрьдаҥ озо баштаган. Баштапкы алтай писатель М. В. Чевалковтың творчествозы ажыра алтай литературага албатының поэтический байлыгы келген де болзо, је албаты бойы бичик билбес болгонынаҥ улам литератураның ӧзӱп јаранар аргазы јок болгон. Је андый да болзо, бис М. В. Чевалковтың басняларының ла автобиографиязынаҥ ол критический реализмниҥ эп-аргаларын тузаланарын баштаган деп јарт оңдоп турубыс. Туулу Алтайдың литературазы шак бу эп-арганы тузаланып, Октябрьдың јеңӱзиниҥ кийнинде социалистический реализмниҥ јолына келген.

Социалистический реализм алтай литератураның јаңы историче-ский ле эстетический учуры болуп јат. Је бу учурдың төс аңызы не-зинде?

Элдең ле озо албатының јадын-јўрўмин художественный јаңы эп-аргала көргўзип турганында, «коммунизмниң јеңил эмес јолының ыры-зын» чын көргўзип турганында, писательдердиң коммунистический кўўн-санаазында.

Социалистический реализм дегени — ол јадын-јўрўмди јартап көргў-зериниң аргазы. Г. Ломидзениң јартаганы аайынча болзо, ол кажы ла литературада бойының аңылу јолыла өзўп јат. Социалистический ре-лизмниң литературный произведениелерi бир тўңей аайлу болбос. Со-циалистический реализмниң төс учуры реалистический художественный эп-аргаларды шиңдеери ле јарандырып өскўрери болуп јат.

Литератураның эң төс аңызы, оның байлык бўдўзи — фольклор. Анчадала письменнозы јаңы ла төзөлгөн литератураларда фольклор јаан учур алынат.

Алтай литература Октябрьга байлык албаты-поэтический энчўлў келген. Билдирилў художественный энчи артыргыскан да болзо, је ал-баты бичик билбес болгонынаң улам литератураны төзөп болбогон. Оның учун исторический, социальный, философский ле эстетический ченемелде ол тушта фольклорды элбеде тузаланарына келишкен.

Алтай албатының оос творчествозы «фольклорный реализмле» аңы-ланып јат. Алтай поэттердиң художественный јурамалдары албатының поэзиязыла качан да болзо колбулу болуп јат.

Олор эмдиги де өйдиң геройлорын көргўскенде, фольклорный ке-берлерди, чөрчөктөрди элбеде тузаланып тўрулар. Је олор албатының узактаң бери тузаланып турган кеберлерине јаңы учур берип јат.

Албатының кайлап айдар чөрчөктөри ажыра бис бойының төрөл албатызының ырызы учун тартыжып турган јаңы баатырла таныжар аргалу болуп јадыс. Темдек эдип П. Чагат-Строевтиң «Ойгор Баатыр» деп поэмазын алаалы.

П. Чагат-Строев «Кара-Корум» деп поэмазында чөрчөктиң кебери ажыра исторический айалганы көргўзерге кичеенген.

С. Суразаков бойының иштериниң бирўзинде мынайда темдектеген: «Бис героический эпос ажыра исторический айалганы јартаган учурал-дарга јолыгар аргалу болуп турус. Албатының ырызы учун тартыжып тургандарды чөрчөктөрдөги баатырларла тўңдештирип јат».

Гражданский јуу божогон кийнинде алтай литератураның алдына Октябрьдың јеңўзин, социализмниң строительствозының башталганын көргўзер, јаңы кижиниң кеберин чындалта јураар јаан учурлу задача тура берген. Геройды бедреери башчының кеберин јартаарынаң баш-талган. Бу керекте фольклор сўрекей јаан болушту болды. «Арбачы» деп поэмада Павел Кучияк мынайда бичиген:

«Ленин — ишмекчи-крестьянның сўўнчизи,
Ленин — кыйнаткан кулдардың ырызы.
Ленин — революция јеңерининг маанызы,
Ленин — јайзаң-байлардың өлўми,
Ленин — јоктулардың јалтанбас коручызы,
Ленин — сыраңгай јарык большевик!
Ленин — ойгор, Ленин улу, јалакай,
Ленин — бис јеңип чыгардың јылдызы!»

Лениннинг кебери алтай поэзиянын эстетический учурын байгызып, баатырлар керегинде албатының јўстер јылдарга јаңжыгып келген кўўн-санаазына кубулта эткен. Башчының кебериле колбулу ўлгерлер, кожоңдор, поэмалар ла легендалар героический ле патриотический теманың эң бийик деген өзўми болуп јат.

Алтай литературада башчы керегинде эң ле баштапкы чыккан бичик П. Чагат-Строевтиң кепке 1926 јылда базылган «Ойгор Баатыр» деп поэмазы болгон.

Ол героико-эпический произведение. Ол бойының композиционный ла художественный бўдўзи аайынча албатының эпический произведениелерине јуукташ. Бойының поэмазы керегинде автор мынайда бичиген: «Алтай героический чөрчөктөрдө баатыр-геройлор көп тоолу өштўлерге удурлажа албатының ырызы учун тартыжып турулар. Алтай эпостың геройлорының кебери албатыга јарт ла јуук болуп јат. Оның учун мен Октябрьский революция керегинде историяны јартаган поэманы алтай албатыга јуук ла јарт болзын деп, албатының оосло айдар творчествозы аайынча бичигем».

Октябрьдың кийнинде поэттер бойының творчествозында фольклорный кеберлерди элбеде тузаланып та турза, шак ла бу өйдө алтай литературада јаңы творческий эп-арганы тузаланары элбеген.

Јирменчи-одузынчы јылдарда социалистический реализмниң идейно-эстетический төзөлгөлөри салылып јат. Бу өйдөги баштапкы алтай поэттердиң, драматургтардың творчествозы текши албатының революционный көдўрингизиле колбулу болуп, јаңы ийде алынат. Ол өйдөги поэзия революционный өзўмде эрчимдў туружарын баштаган.

Ол јылдарда бичилген произведениелер бисти социалистический өйдиң јаңы кижизининг јадын-јўрўмиле, кўўн-санаазыла, амадузыла таныштырып јат. Јаңы улустың — јуучылдардың ла строительдердиң кеберлери лирикада јаңыс ла фольклор ажыра көргўзилген эмес.

П. Чагат-Строевтиң «Ойгор Баатыр» деп поэмазы чөрчөк аайлу да бичилзе, је башчының кебери реалистический эп-аргала јуралган. Лениниң кебери чөрчөктөги баатыр ошкош то көргўзилген болзо, је ол албатының геройы, тартыжаачызы, революцияның башчызы деп, исторический чындык болуп јуралган.

Јеек јыланла тартыжып турган Ойгор Баатырдын:

Баскан буды — темир казык,
Тутжан колы — темир каду,
Меке-тегезин көптөдип,
Мергедеерге јыланды једип келди.
Јыланиын күчи чыгып,
Эр тудары астай берди...
Ташка-тийген эди-сөөги
Тайга болуп јада берди.
Ойгор-Баатыр базып келип,
Јетен бажын кезип турды.
Тушка-башка чачала,
Ичи-кардын јарып ийди.
Јудуп салган калык-јон
Чубажып чыгып келди.
Јеек јылан јыгыларда,
Јердин алты ўлўзи —
Јайымдалган јаан ороон
Јайым болуп јыргай берди.
Оны айрыган Ойгор-Баатырдын
Орчыланта ады чыкты.
Јуулап бойы јууга барбай,
Јуулап келгенин јандырбай,
Албатызын башкарып,
Амыр-энчў јада берди.

Фольклордон алылган бу мындый гиперболалар баатырдын јаан ийде-күчтү болгонын көргүзет. Шак ла онон улам алтай поэзия лирический болгонынан эпический учур алынып јат.

П. Чагат-Строевтин экинчи «Кара-Корум» деп поэмазы Совет јан учун тартыжунын героиказына учурлалган. Поэт бу поэмазында фольклордын эп-аргаларын элбеде тузаланып та турза, је бойынын произведениезин реалистический бўдўлў бичиген.

Јўрўм там ла ичкери јўткўп јат. Баштапкы бешјылдыктарда јаны геройлор өскөн. Олордын кеберлери де литературада јуралган. Кичеемкей, Менјийек, Кара, Чейнеш, Куреев, Керек-Јок ло онон до өскөлөри Алтай литераторлор бойлорынын произведениелеринде геройлордын јадын-јўрўмин албатыла, өйлө колбулу эдип көргүскен.

Алтай литературада социалистический реализмнин төзөлгөзи салынганы керегинде тема сўрекей јаан. Бис бу јаан эмес статьябыста онын јўк ле эн баштапкы алтамдарын јартаарга кичеенгенис.

ЈАҢЫ БИЧИКТЕР

Алтайдың бичиктер чыгарар издательствозының Туулу Алтайдагы бөлүги 1974 јылда мындый јаңы бичиктер кепке базып чыгарды:

А. Адаров. «Күн јаркынду Алтай». Үлгерлер. Бу јуунтыга поэттиң төрөл јери ле оның улузы керегинде јаңы үлгерлери кирди.

Д. Каинчин. «Аттарыс јаңыс чакыда». Куучындардың ла повестьтердиң јуунтызы.

Л. Кокышев. «Туба». Туујы. Автор бу туујызына јаңы солун бажалыктар кошкон.

«Ак сүмерлер алдында» деп текши бажалыкту бичикке Б. Бедюровтың, И. Белековтың, Б. Суркашевтиң, Ш. Шатиновтың јаңы үлгерлериниң јуунтылары кирген.

А. Ередеев. «Быркырууш чечектиң ак парашютту уулы». Бойының јилбүлү куучындарын автор эң кичинек кычыраачыларга учурлаган.

С. Манитов. «Балдар ла баарчыктар». Автор оок балдарга бичиген бу јараш јуруктарлу бичигинде ар-бүткенди, аң-куштарды чеберлеери керегинде айдат.

Э. Тоюшев. «Јаңыс бөрүктү он эки карындаш». Поэт оок балдарга учурлаган бичигинде јылдың он эки айлары керегинде куучындайт. Бичик јурукчы И. Ортонуловтың јараш јуруктарыла чүмделген.

И. Шинжин. «Бир катап јайгыда». Оок балдарга бичиген куучындардың јуунтызы.

«Алтай баатырлар», VIII том.

БАЖАЛЫКТАР

Б. Укачин. Ӧлӧргӧ јетире эм де узак (кичинек повесть) 3
С. Каташ. Туулу Алтайдың эң баштапкы поэтессазы 44
К. Кокышев. Тӱндеги санаалар. Айрылыш. Јаскы тӱнде. Кышкы јолло . . 49
К. Телесов. Чоокыр такаа (куучын) 53
П. Самык. Абайдың јериндеги ундылбас кӱндер 62
А. Адаров. Карган камның тӱнгӱри (поэма) 65
К. Козлов. Курманчының јенгӱзи 70
Ш. Шатинов. Кадын ла кижи 74
Б. Бедюров. Кожон көгӱстӱ јиттер 77

Јиит ӱндер

М. Чекурашев. Тизеге јетире ак карда 82
В. Прокошин. Орлик деп атту кан-кере 83
Б. Самыков. Чечектер. Кӱӱлелер. Кар ортозында кӱзӱнги. Бригаданың тӱндери. Мындый болот айрылыш 86
Т. Торбоков. Письмо (куучын) 90
Ј. Белеков. Јайлугуш 95
С. Сартакова. Алтын-Көл 97

Литература шингдеери

Р. Палкина. Романның сюжеди керегинде 98
В. Чинчинов. Алтай литературада социалистический реализмниң тӧзӧлгӧни керегинде 105

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

В. О. Адаров (гл. редактор), С. М. Каташев, Э. М. Палкин, В. Т. Самыков, Б. У. Укачин.

АЛТЫН-КЕЛЬ № 2, 1974 г.

Литературно-художественный сборник
На алтайском языке

Ответственный за выпуск В. Т. Самыков. Художник И. И. Ортонулов. Художественный редактор И. И. Митрофанов. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор А. А. Бокономова.

АН 13426. Сдано в набор 24/X 1974 г. Подписано к печати 9/XII—1974 г. Формат 70×84 1/16. Усл. п. л. 7. Уч.-изд. л. 6,87. Бумага тип. № 3. Тираж 1600 экз. Заказ 3678. Цена 28 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

28 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1974